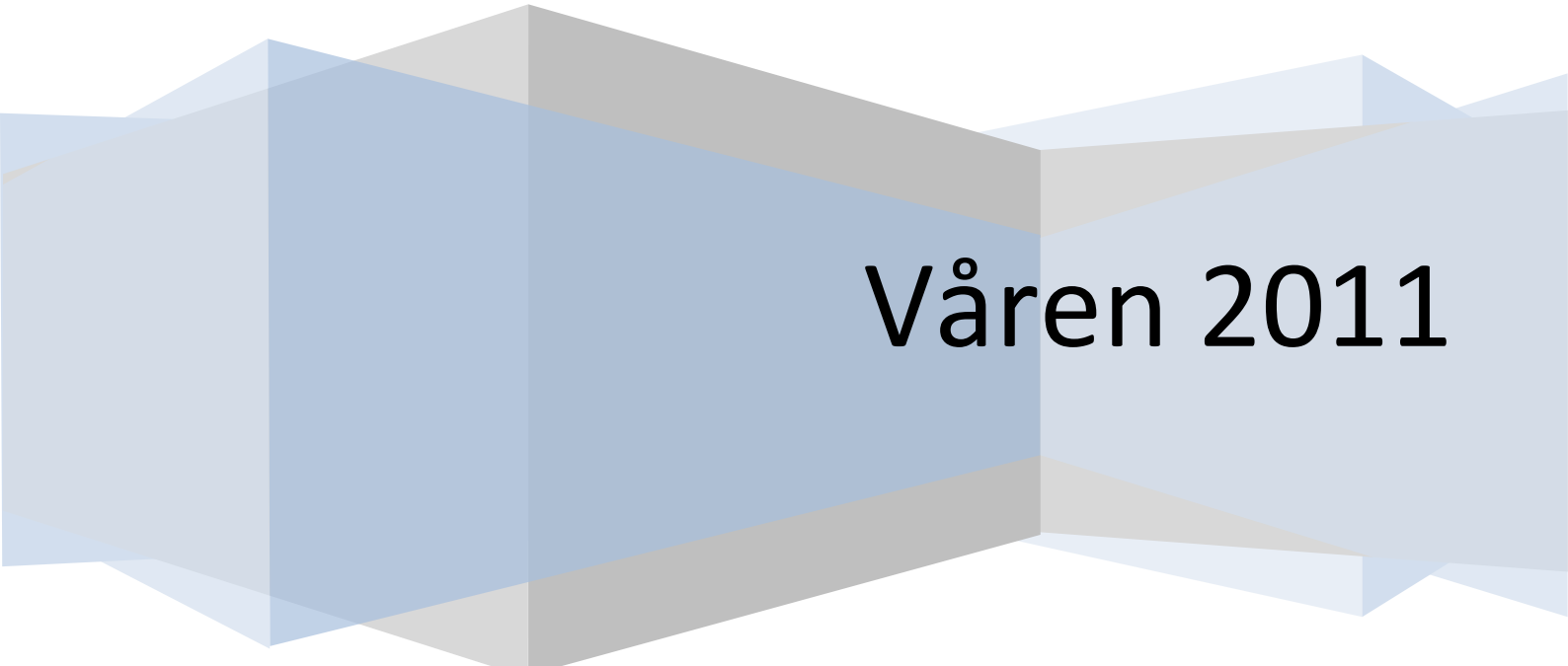

Det teologiske menighetsfakultet
Erfaringsbasert master i RLE/Religion og Etikk
Kull 5 2008-11

Kirkekampen i Øyestad

Mastergradsavhandling
AVH 502 -55 studiepoeng
Veileder: Gunnar Heiene

Jan Erik Hjellset

Våren 2011

INNHOOLD

1. Innledning	4
1.1 Tema	4
1.2 Problemstilling/hypotese	5
1.3 Bakgrunn for valg av tema og problemstillinger	7
1.4 Avgrensning	9
1.5 Definisjon av begreper	10
1.6 Kilder	12
1.7 Disposisjon	16
2. Bakgrunn for kirkekampen i Norge, Arendalsområdet og Øyestad	17
2.1 Den Norske Kirke i konflikt med NS-styret	18
2.2 Embetsnedleggelsene	24
2.3 Kirkelige forhold i Øyestad og Arendalsområdet	26
2.4 Embetsnedleggelsene i Øyestad og Arendalsområdet	27
3. To kirker etter påsken 1942	28
3.1 Motstandskirken sentralt og lokalt	29
3.2 NS-kirken sentralt og lokalt	31
3.3 Kirkelig ansatte	34
3.4 NS-lekmannsprestene	35
3.5 Rabbens bakgrunn og utnevning til Øyestad	38
3.6 Rabben kommer til Øyestad	39
3.7 Rabbens første preken i Øyestad	41
3.8 Motstandskirken og innsettelsen av Strandskogen	43
3.9 Rabben mot Strandskogen. NS-kirke og motstandskirke i Øyestad høsten 1942	44
3.10 Øyestad – viktig for begge parter	46
4. Kirkekampen – politikk, religion og teologi	48
4.1 ”Kirkens Grunn” – bruk av Bibelen og luthersk tradisjon på motstandssiden	49
4.2 Bruk av Bibelen og luthersk tradisjon på NS-siden	51
4.3 ”Det store misgrep”. NS-presten Rabbens kommentar til kirkekampen	53
4.4 Hvordan partene omtalte seg selv og hverandre	56
4.5 Rabbens forhold til partiet NS og til andre NS-folk	64

4.6 Rabbens forhold til NS-statens maktmidler	71
4.7 NS og kristendommen	74
5. Boikott av NS-kirken i Øyestad	76
5.1 Dåp	78
5.2 Konfirmasjon	80
5.3 Bryllup	81
5.4 Begravelser	82
5.5 Rabben drar fra Øyestad	88
6. Frigjøring og oppgjør	90
7. Virkninger av kirkekampen	92
7.1 Kirkens stilling i samfunnet	92
7.2 Virkninger lokalt	94
8. Noen avsluttende konklusjoner	97
9. Kilder	100
10. Takk	103

1. Innledning

1.1. Tema

Temaet i denne oppgaven er kirkekampen i Øyestad menighet under okkupasjonen 1940-45, primært perioden 1942-45. Høsten 1942 fikk Øyestad en NS-prest, det vil si egentlig en lekmann; en av de 32 som ble ordinert i NS-kirken. ¹Dermed ble Øyestad en av de menighetene som ble delt helt fra bunnen av og oppover. NS-kirken i Øyestad bestod av en NS-prest, Lars Rabben, og et NS- menighetsråd. Disse forholdt seg til en NS-prost, og til NS-biskop Ludvig Daae Zwilgmeyer i Skien, og det NS-styrte kirkedepartementet. Imidlertid var NS-kirken i Øyestad, som så mange andre steder, en kirke nesten uten menighet.

På motstandssiden, utnevnt av Den Midlertidige kirkeledelse, stod presten Knut Strandskogen, som imidlertid snart ble forvist fra menigheten. På hans side stod det ”gamle”, ”avsatte” menighetsrådet. Motstandskirken forholdt seg til Den Midlertidige Kirkeledelse og ”Kirkens Grunn”, og den ”avsatte” biskop James Maroni. Prost Løken i Arendal uttrykte det slik: ”For øvrig vedstod jeg at jeg ikke anerkjendte det nuværende kirkedepartement men Den midlertidige kirkeledelse som vor kirkes rette styrelse, heller ikke herr Zwilgmeyer men biskop Maroni som min rette biskop, heller ikke anerkjendte jeg Rabben som prest.”²

Motstandssiden hadde så å si hele menighetens lojalitet. Mellom NS-kirken og motstandskirken, som begge mente at de representerte Øyestad menighet og Den Norske Kirke, utviklet det seg konflikter om bruk av kirkene og om kirkelige handlinger; mest dramatisk var det rundt begravelser. Jeg ønsker i denne oppgaven å gjøre rede for disse konfliktene, hvordan partene begrunnet sine handlinger, og hvordan de så på den andre parten. Videre vil jeg se konfliktene i Øyestad i sammenheng med forholdene i Arendalsdistriktet generelt. Jeg ønsker også å trekke linjer mellom det lokale og det nasjonale, og slik bruke Øyestad og Arendal som eksempler på hvordan kampen mellom NS-kirke og motstandskirke kunne arte seg lokalt.

¹Carlsen 1945,170-171.

² Brev fra prost Løken til biskop Maroni 21.11.42, i forbindelse med kirkekampen i Øyestad høsten 1942. Prosten i Arendal: Kopibok 1918-1951.

1.2. Problemstilling/hypotese

Jeg ønsker å ta utgangspunkt i følgende problemstillinger:

- *Hvilke konflikter oppstod i en menighet med NS-prest?*
- *Hvilke konflikter var det mellom NS-presten og prestene som hadde brutt med staten?*

Øyestad var blant det mindretallet av norske menigheter som hadde NS-prest, og dermed var fullstendig delt. Den kirkelige "unntakstilstanden" som inntrådte i og med biskopenes og prestenes embetsnedleggelse, ble enda mer en unntakstilstand i disse menighetene. I menigheter med NS-prest ble kirkekampen sterkt tilspisset: Flertallet i menigheten ikke ville godta eller forholde seg til NS-presten som prest. Hvis Den Midlertidige Kirkeledelse sendte en ny prest til menigheten, ville NS-presten og NS-kirkestyret ikke anerkjenne den nye presten som menighetens prest. Hvis andre prester hadde gudstjenester og foretok kirkelige handlinger i menigheten der NS-presten virket, ble dette fra NS-hold oppfattet som demonstrasjon og sabotasje. Alt dette skjedde i Øyestad.

Legitimitet er et viktig stikkord her. Etter flertallets syn var de NS-utnevnte prestene, som Rabben, ulovlig utnevnt. Da han var lekmann, ordinert av NS-biskopen Frøyland, ble han i tillegg sett på som ulovlig ordinert. Prestene som hadde lagt ned embetene ble, etter at de første truslene hadde gitt seg, fra NS-hold betraktet som en opposisjon i kirken, men de fleste fikk bli i sine menigheter. I Øyestad var muligheten til å få en prest alle kunne akseptere, stengt etter Landmarks avgang og Rabbens ankomst. Når andre prester opptrådte i menigheten uten Rabbens godkjenning, betraktet han det konsekvent som ulovlig innblanding og sabotasje. Hadde motstandsprestene spurt Rabben om slik godkjenning, hadde det vært det samme som å anerkjenne ham som menighetens legitime prest.

- *Hvordan begrunnet partene sine handlinger, og hvordan fremstilte de den andre parten i striden?*

Min hypotese er at begge partene så på seg selv som den legitime representant for Øyestad menighet og Den Norske Kirke, og at begge så på den andre parts handlinger som illegitime. Jeg har også en hypotese om at begge mente at den andre parten, ikke de selv, drev en utilbørlig sammenblanding av kirke og politikk. Det er naturlig å gå ut fra dette med bakgrunn

i kunnskap om kirkekampen generelt. NS-kirkens representanter mente at NS-kirkestyret var legitimt, og at flertallet av prestene drev med streik og opprør mot dette legitime styret. Det store flertallet så på NS-styret som et illegitimt styre, som baserte seg på tysk våpenmakt. Min hypotese er at dette var årsaken til at NS-presten Rabben øyeblikkelig ble avvist av menigheten. At han var lekmann og tidligere pinsevevner kunne nok øke motviljen, men hovedårsaken til avvisningen mener jeg lå i at han representerte "den gale siden", NS og NS-kirken. Også prester som var etablert i sitt embete før krigen, opplevde å miste menigheten hvis de stilte seg lojale til NS-kirkestyret, noe som skjedde i en annen menighet i Arendalsdistriktet, nemlig Tromøy.

Jeg gikk til arbeidet med et inntrykk av at Rabben var blant de mer aggressive NS-prestene. Min hypotese var i utgangspunktet at Rabbens aggressive linje, ikke minst i forbindelse med begravelser, etter hvert gjorde hans situasjon så umulig at han derfor søkte om å bli forflyttet i 1944. Videre har jeg, med bakgrunn i andre tilfeller, hatt som hypotese at han etter hvert kanskje ble sett på som et problem også innen NS – kirken. Disse hypotesene har jeg ikke fått bekreftet av kildene, selv om jeg hos biskop Zwilgmeyer har funnet en reservert holdning til lekmannsprestene generelt. Imidlertid begynte mange av NS-kirkens representanter etter hvert selv å miste troen på det de holdt på med, og derfor forsøkte de en mykere linje overfor motstandskirkens representanter. Ett eksempel er at pastor Strandskogen, som høsten 1942 ble bortvist fra Øyestad, i desember 1944 ble anmodet om å komme tilbake av NS-biskopen Zwilgmeyer.³ Denne mykere linjen hadde nok Rabben problemer med å tilpasse seg.

- *Hvilket forhold hadde NS-presten Rabben til NS-folk lokalt, til NS-kirken for øvrig, og til NS-statens maktorganer?*

Jeg hadde i utgangspunktet en oppfatning av at lekmannsprester som Rabben var en nødløsning, og at de følgelig ikke hadde noen sterk stilling innad i NS. Det at NS-ordføreren i Øyestad har fått et mye mer nyansert ettermæle i Øyestad enn Rabben, har jeg tatt til inntekt for denne oppfatningen. Denne forståelsen har jeg nå revurdert etter å ha arbeidet med kildene. Det later til at de få NS-folkene i Øyestad stod sammen, i alle fall utad, og at eventuell intern misnøye med Rabben i alle fall ikke kommer til uttrykk i kildene. Rabben lot til å ha full støtte fra sin egne, i alle fall i begynnelsen. Ellers viser kildene en prest som var hundre prosent lojal mot NS, som stadig henvendte seg til departementet for å få støtte i striden, og som støttet bruk av maktmidler når han mente det var nødvendig. NS-kirken later

³ Strandskogen 1946,5

til å ha hatt stor grad av tillit til Rabben, men biskop Zwilgmeyer var den mest reserverte. Dette gjaldt lekmannsprestene generelt, ikke Rabben spesielt. Ut fra kildene mener jeg å kunne avkrefte hypotesen om at Rabben etter hvert ble sett på som en problemprest av sine egne, i motsetning til for eksempel sine kolleger Ring og Haug.

- *Var forholdene i Øyestad representative for menigheter med NS-prest?*

Jeg må ta et klart forbehold om at spørsmålet om Øyestad var representativ ikke kan besvares fullt ut, siden jeg ikke legger opp til en sammenligning med flere menigheter. Imidlertid gir kirkekampplitteraturen et inntrykk av hvordan forholdene generelt var, og slik kan jeg danne meg et bilde, og se om forholdene i Øyestad samsvarer med dette bildet.

1.3. Bakgrunn for valg av tema og problemstillinger.

Bakgrunnen for valget av tema er min store interesse for historie. Jeg har historie som fag, og har undervist i historie i den videregående skolen i snart 20 år. Ett av emnene jeg har interessert meg spesielt for, både personlig og profesjonelt, er nazismen og okkupasjonen i Norge. I tillegg har jeg stor interesse for både kirkehistorie og, ikke minst, lokalhistorie. Med det angitte temaet får jeg dekket alle disse interesseområdene. Når det gjelder krigs- og okkupasjonshistorien, har jeg ikke primært interessert meg for de militære sidene, men heller de sivile og politiske. Også som lærer har jeg prøvd å fremheve den sivile motstandskampen. For elevene, og for store deler av allmennheten, har nok den militære motstanden lett for å bli stående som selve motstandskampen i Norge, siden deler av den var klart mer dramatisk og kan virke mer spennende enn kirke- og skolekampen. Likevel mener jeg det er viktig å understreke at den sivile motstanden var klart viktigst når det gjaldt å hindre nazifisering av Norge, og her pleier jeg å bruke kirke- og skolekampen som eksempler.

Kirkekampen i Øyestad har jeg lenge hatt en viss kunnskap om. I oppveksten hørte jeg min bestefar, som bodde i Øyestad under krigen, fortelle om nazipresten i Øyestad, som hadde vært vaktmester i en frimenighet, og som alle ville unngå når det gjaldt barnedåp og andre kirkelige handlinger. Til tross for, eller kanskje heller på grunn av, at denne saken var noe alle i Øyestad tidligere kjente til, er det svært begrenset hva som er skrevet om denne lokale kampen. En av hovedaktørene på motstandssiden, pastor Strandskogen, har skrevet en kort

beretning om kampen slik han opplevde den. Strandskogens beretning ble mange år senere gjengitt i Øyestad historielags årsskrift. Kirkekampen i Øyestad er også referert i Myrdals bygdebøker, men fremstillingen er nokså upresis, noe som nok sier sitt om det generelle presisjonsnivået i disse omstridte bøkene.⁴ De andre bøkene som omtaler kirkekampen i Øyestad er jubileumsskriftet om Bjorbekk kirke⁵ og Andreas Vevstads bok om Øyestads kommunale historie.⁶ I forbindelse med saken mot Rabben hadde den ledende av lokalavisene, Agderposten, en artikkel om kirkekampen i Øyestad.⁷, og kom med en ny artikkel i 2002, bygd på Strandskogens beretning.⁸ Rabben og Øyestad er også så vidt nevnt i noen av kirkekampbøkene.⁹ Striden i Øyestad er derimot ikke nevnt særskilt i jubileumsboka for Agder Bispedømme fra 1984, som ellers gir en god oversikt over kirkekampen på regionalt plan.¹⁰ Heller ikke en bok om ”Arendalsregionens krigshistorie”, som ellers gir noen nyttige opplysninger om kirkekampen, går særskilt inn på forholdene i Øyestad.¹¹ Derfor mener jeg det vil være interessant å gå mer inn i kildene og gi en ny og mer utfyllende fremstilling.

Det store flertallet i samtiden oppfattet konflikten slik at den legitime norske kirke i 1942 brøt med NS-staten, og at NS-kirken i 1942-45 manglet kirkelig legitimitet. Denne vurderingen har blitt stående i ettertiden. Den sterke støtten til kirkens kamp før embetsnedleggelsene, og den overveldende oppslutningen om disse, gjør det svært vanskelig å dele NS-kirkens syn; at motstandskirkens kamp var streik og sabotasje ledet av en liten klikk opposisjonelle biskoper og prester.

På NS-hold var holdningen gjennomgående at bruddet med staten var ulovlig, og derfor var det helt legitimt å prøve å reetablere en statskirke under NS-myndighetenes kontroll. NS-kirken kan for mange i ettertid fortone seg som nærmest latterlig, med nesten tomme kirker, og dels under- og ukvalifiserte prester. En interessant utfordring blir da å prøve å forstå hvordan noen kunne gå i NS-kirkens tjeneste, og selv mene at de representerte lovlige norske myndigheter og den lovlige norske kirke. Jeg må unngå en usaklig fremstilling av NS-kirken

⁴ Myrdal 1984,109-111. Myrdals bøker var da de kom sterkt omstridt og mye omtalt i avisene pga mange feil, og gjengivelse av ”sladder”.

⁵ Rimstad 1984,49-50

⁶ Vevstad 1992,114-116

⁷ Agderposten 15.8.45. Dagen etter kom en notis med opplysningen at Rabbens to konfirmanter skulle være betalt av en hirdjente.

⁸ Agderposten 4.10.02: ”Nazipresten Rabben hadde bare fire tilhørere”

⁹ Carlsen 1945,115 (Rabben nevnt blant dem Frøyland ordinerte 3 juli 1942) og 170-171 (liste over ulovlig ordinerte prester i nazistkirken) Christie 1945,222-223,(om ordinasjonen, navn ikke nevnt)227, (Rabben nevnt blant flere NS-prester som tvang seg til å forrette ved begravelser) 300 og 306 (om NS-prester som ofte flyttet)

¹⁰ Støylen 1984,117-164

¹¹ Dannevig 1985, 77-83 og 263-272

og en ukritisk fremstilling av motstandskirken, og prøve å gi en saklig fremstilling av begge sider.

1.4. Avgrensning.

Utgangspunktet for denne oppgaven er den lokale kirkekampen i Øyestad menighet, i hovedsak fra og med høsten 1942, da Øyestad fikk både NS-prest og en prest fra Den Midlertidige Kirkeledelse, og dermed ble delt i to. Inntil høsten 1942 forløp kirkekampen uten lokale konflikter i Øyestad, etter kildene å dømme.¹² Det går imidlertid ikke an å se Øyestad isolert. Den lokale kirkekampen står som et eksempel på, og kom som en følge av den landsomfattende striden mellom kirkeflertallet og NS-kirkeledelsen. Konflikten i Øyestad hadde sin årsak i forholdene nasjonalt, men utspilte seg lokalt. Jeg må derfor trekke linjer til den nasjonale kirkekampen, og prøve om jeg finner likheter i måten partene argumenterer på, med argumenter som ble brukt av de to sidene på nasjonalt plan. Siden embetet som sokneprest i Øyestad ble ledig nettopp i 1942, etter embetsnedleggelsen og opprettelsen av en parallell "NS-kirke", kom man lokalt opp i den situasjonen at NS- kirkeledelsen og Den Midlertidige Kirkeledelse sendte hver sin prest til bygda. Strandskogen hevder at: "Det var visstnok den første menighet, i hvert fall sørpå, hvor en norsk prest og en naziprest arbeidet samtidig."¹³ Det stemmer neppe; en tilsvarende situasjon hadde en allerede på Tromøy, med den forskjell at det her var bygdas sokneprest fra før krigen som var gått inn i NS, og som DMK sendte en erstatter for.

Soknepresten på Tromøy, Charles Ring, meldte seg inn i NS.¹⁴ Også på Tromøy ble det kamp mellom NS-prest og motstandsprest. Her ble Erling Ruud innsatt som prest av Den Midlertidige Kirkeledelse. Også her fortelles det om nærmest tomme kirker når NS-presten forrettet, selv om han hadde vært menighetens prest også før krigen. Ring ble utnevnt til prost av NS-kirkestyret. I tillegg til Ruud kom han i konflikt med soknepresten i Trefoldighetskirken i Arendal, Kristen Løken. Han fungerte som prost i motstandskirken, og ble etter hvert forvist fra distriktet. Løken var blant de prestene som ble forvist til

¹² Kirkekampen blir i svært liten grad berørt i korrespondansen fra Landmarks tid i Øyestad. De viktige dokumentene fra kirkekampen finnes i arkivet, og Landmark ser ut til å ha fulgt lojalt retningslinjene fra biskopene. Øyestad prestearkiv.

¹³ Strandskogen 1946,1

¹⁴ Ellers var nærmeste prest som var NS-medlem Hansteen i Herefoss. Han kom imidlertid snart i opposisjon til NS-styrets kirkepolitikk, meldte seg ut av NS og la til slutt ned sitt embete.

Lillehammer og senere til Helgøya, der han deltok i ordinasjonen av nye prester i regi av Den Midlertidige Kirkeledelse.¹⁵

Det var i løpet av okkupasjonstiden fire NS-prester i Arendalsdistriktet, men alle virket ikke samtidig. En, sokneprest Ring, var utnevnt til sitt embete før krigen, men meldte seg inn i NS og stilte seg lojal til NS-styret. Rabben i Øyestad var derimot ordinert av NS-kirken, lekmann uten teologisk utdanning, og dessuten medlem av en frimenighet inntil han ble prest. Høsten 1943 kom en tredje NS-prest til distriktet; Jacob Haug. I likhet med Rabben var han ordinert i NS-kirken¹⁶. Etter å ha vært sokneprest i Trefoldighet og prost i Arendal, og fungert som sokneprest også i Øyestad fra høsten 1944, var han fra nyåret 1945 til frigjøringen konstituert domprost i Stavanger. Haugs ”forfremmelser” kan imidlertid skyldes at han etter hvert ble sett på som et problem, og måtte flyttes på. Sistemann, som fikk den korteste tjenesten i distriktet, var Andreas Hanssen. Han hadde vært NS-redaktør, først i Vestlandske Tidende, og så politisk redaktør i Agderposten. Som Rabben og Haug var Hanssen lekmann, og som Rabben hadde han frikirkelig bakgrunn. Hanssen fungerte som NS-hjelpeprest i Trefoldighetskirken en kort periode, før han ble NS-sokneprest i Hvaler.

Hovedfokus i min oppgave vil være på Øyestad, men jeg vil også gi en oversikt over og eksempler på kirkekampen ellers i Arendalsdistriktet, for å sette Øyestad-saken inn i en noe større sammenheng.

1.5. Definisjon av begreper.

Det viktigste hovedbegrepet er kirkekampen. Det betegner den norske kirkes kamp mot den totalitære NS-staten, og for sin egen selvstendighet og for rettsstaten. Torleiv Austad uttrykker det slik: ”Kirkekampen fikk således to brennpunkter: (1) kirkens kamp for retten, og (2) kirkens kamp for sin eksistens.”¹⁷ Dette ble uttrykt i mange erklæringer; viktigst er ”Kirkens Grunn- en bekjennelse og en erklæring” (1942) Kirkekampen gjorde at først biskopene, og så prestene, i Den norske kirke brøt med det statlige kirkestyret våren 1942. Etter dette bruddet prøvde det NS-styrte Kirkedepartementet å opprettholde en statskirke med lojale biskoper og prester. Etter dette betegner begrepet kirkekampen også en kamp mellom disse to kirkene.

¹⁵ Carlsen 1945,191.

¹⁶ Carlsen 1945,170

¹⁷ Austad 1974,82.

De som var lojale mot den NS-styrte statskirken kaller jeg NS-kirken. Prestene i denne kirken kaller jeg NS-prester, selv om slett ikke alle som var lojale mot statsstyret var medlemmer av partiet NS.¹⁸ NS-prestene og NS-kirken er godt innarbeidede betegnelser, som ble brukt allerede under okkupasjonen.¹⁹ Motstanderne brukte dessuten lignende begreper, som nazistkirken /nazistprester eller nazikirken/naziprester. Jeg mener betegnelsene NS-kirken og NS-prester saklig sett kan forsvares, siden selve utgangspunktet for denne kirken var lojalitet mot kirkestyret til NS-regjeringen, etter at biskopene og et overveldende flertall av prestene hadde brutt med staten.

Flertallet i kirken, som brøt med statsstyret og organiserte seg under Den Midlertidige Kirkeledelse, omtales vanligvis som "kirken", siden de fleste, både i samtiden og i ettertiden, har sett på denne kirken som den virkelige norske kirke. For å unngå misforståelser om hvilken kirke jeg til enhver tid omtaler, trenger jeg imidlertid en annen betegnelse. Motstand, motstandskamp og motstandsbevegelse er vel innarbeidede betegnelser på den sivile og den militære motstanden mot NS og de tyske okkupantene. Derfor faller det naturlig å bruke betegnelsen motstandskirke og motstandsprester om dem som sluttet opp om Kirkens Grunn, brøt med staten og stilte seg under Den Midlertidige Kirkeledelse. Kirkekampen i Øyestad dreier seg i særlig grad om en kamp mellom motstandskirken og NS-kirken. Selv om den utspant seg lokalt, skyldtes den i all hovedsak forholdene på nasjonalt plan.

Når jeg bruker begrepet Øyestad menighet, eller menigheten, mener jeg både de faste kirkegjengerne og folkekirkemenigheten, som brukte kirken til handlinger som dåp, konfirmasjon, vielse og begravelse. Både menighetskjernen og folkekirkemenigheten i Øyestad var lojale mot prestene som hadde brutt med de statlige myndighetene. Selv oppgir Rabben i sin årsrapport for 1942 at kirkebesøket i Bjorbekk lå på 2-9 utenom den kirkelige betjening, mens tallet i Øyestad gamle kirke var 5-6.²⁰ Kirkebøkene dokumenterer tydelig, som jeg senere skal vise, at menigheten unngikk NS-presten ved dåp, konfirmasjon og bryllup. Begravelser var det mest problematiske, noe jeg skal komme tilbake til. Det kirkebøkene, med tilføyelser fra tiden etter frigjøringen, viser, er at de pårørende også her

¹⁸ Karsud 1980,4: "Det faktum at det fantes en rekke prester som støttet NS-departementet uten å være medlemmer i partiet gjør det vanskelig å operere bare med medlemskap som konstituerende for tilhørighet til gruppa."

¹⁹ Også NS-folk selv kunne bruke uttrykket NS-prester. Det er brukt av departementet i et brev til Statspolitiet 23.10.42, av ordfører Johansen i Øyestad i et brev til Fylkesmannen i Aust-Agder 25.11.42, og av Rabben i et brev til departementet 7.9.44. Øyestad prestearkiv.

²⁰ Tilføyd på baksiden av kirkelig årsstatistikk for 1942, 12.1.43. Øyestad prestearkiv.

gjorde sitt beste for å unngå NS-presten. For å si det kort; NS-kirken i Øyestad var en kirke så å si uten menighet.

Imidlertid var det to menighetsråd. Det opprinnelige menighetsrådet, som hadde menighetens tillit og som var lojalt mot de embetsnedleggende prestene, kaller jeg det ”gamle” menighetsrådet. Det som var lojalt mot NS-kirken kaller jeg det ”nye” menighetsrådet. Dette er NS-kirkestyrets betegnelser, men satt i anførselstegn, siden begge eksisterte samtidig, og siden ”det nye” etter menighetens syn manglet legitimitet.

1.6. Kilder.

Kirkebøkene for Øyestad (1933-44 og 1944-54) er verdifulle primærkilder. Disse er oppdatert etter frigjøringen av kst. sokneprest Knut Strandskogen, med kirkelige handlinger utført av motstandsprester fra høsten 1942 til frigjøringen i 1945. Disse har opprinnelig vært ført i midlertidige kirkebøker av disse prestene som ikke-embetsmenn, mens NS-presten satt med de offisielle kirkebøkene. Kirkebøkene, med tilføyelser fra frigjøringstiden, gir et godt bilde av hvordan menigheten i Øyestad prøvde å unngå NS-presten når det gjaldt dåp, konfirmasjon, bryllup og begravelse. Kirkebøkene dokumenterer også at begravelser var det mest problematiske når det gjaldt å unngå NS-presten.

Korrespondansen fra Rabbens tid i Øyestad er meget viktige primærkilder. Rabben skrev mange detaljerte innberetninger til kirkedepartementet og til biskopen i Skien. Disse stemmer meget godt med de opplysningene andre kilder gir. Det gjelder både kirkebøkene og motpartens, Strandskogens, fremstilling. I noen tilfeller har vi, som jeg skal vise, både Rabbens og Strandskogens versjon av samme hendelse. Det viser seg at det er stort samsvar når det gjelder beskrivelsen av de faktiske forhold, men naturligvis stor avstand når det gjelder tolkningen av hendelsene. Det at Rabben ikke pynter på de faktiske forhold når det gjelder for eksempel kirkebesøket, og hans nøyaktighet og sans for detaljer, gjør at jeg anser Rabben for en troverdig kilde når det gjelder hva som faktisk skjedde. At han flere steder prøver å finne tegn på at ting går framover, og at en del kanskje ikke er så negative til ham likevel, er det derimot all grunn til å være kritisk til. Korrespondansen gir videre et bilde av en mann som er hundre prosent lojal mot NS, samtidig som han fremstiller seg selv som en god kristen som bare vil det beste for kirken. Han gir lenge inntrykk av en ukuelig optimisme på egne vegne. Samtidig går det fram at han ikke viker tilbake for å bruke de maktmidler som

måtte stå til rådighet. Arkivene etter prosten i Arendal og biskopen i Skien har gitt noen verdifulle, utfyllende opplysninger. Det samme gjelder arkivene etter landssviksakene mot Rabben, Haug, Ring og Zwilmeyer. Selv om prestearkivet fra Øyestad har vært viktigst, har jeg sett hvor viktig det er å lete i forskjellige arkiver for å få et mer utfyllende bilde.

En annen verdifull primærkilde er en beretning pastor Knut Strandskogen skrev før han reiste fra Øyestad i 1946. Den beskriver striden mellom ham og Rabben høsten 1942. På noen punkter kan en sammenligne direkte Rabbens og Strandskogens fremstillinger. Det viser seg, som nevnt, at fakta i Strandskogens beretning stemmer godt overens med det Rabben beretter. I følge Strandskogen²¹ har Simon Løvdal, som var klokker i Bjorbekk kirke og formann i Øyestad menighetsråd ("det gamle") også skrevet en beretning. Den har jeg ikke klart å oppspore.

Lokalavisene fra perioden kan gi verdifulle opplysninger, men siden de i stor grad var nazifisert, og i alle fall sensurert, var det mye de ikke skrev, og som må leses mellom linjene. Med kjennskap til perioden og forholdene kan en likevel finne en god del nyttig i avisene. Ikke minst er et stykke skrevet av NS-presten Rabben interessant; her finner vi tydelige henvisninger og kommentarer til kirkekampen.²²

I utgangspunktet har jeg prioritert muntlige kilder nokså lavt. Den viktigste årsaken er at tilgangen på samtidige, skriftlige kilder viste seg å være så god at jeg mener disse til sammen gir et godt bilde av forholdene. En annen viktig årsak er at hovedaktørene i kirkekampen i Øyestad for lengst er døde; det samme gjelder de aller fleste som opplevde kampen som voksne. Intervjuer ville derfor neppe kunne utfylle bildet i særlig stor grad. Imidlertid er det en gjenlevende, "liten" aktør, som jeg har brukt som muntlig kilde: Edle Brune, født Johnsen. (f.1929) Hun er datter av Anne Johnsen, som var organist i Bjorbekk kirke. På grunn av morens leddgikt lærte Edle tidlig å spille orgel, slik at hun kunne avlaste moren ved å spille til noen av salmene. I en alder av 12 år var hun for første gang betalt vikar for moren, men hun nektet å spille da moren sa opp høsten 1942. Nærmest under tvang spilte hun under en av Rabbens gudstjenester. Hun spilte også ved "illegale" gudstjenester på Fredheim og på Vrengen bedehus. Dessuten ble hun, sammen med 25 andre fra Øyestad, konfirmert i Hisøy kirke høsten 1944. Etter frigjøringen var Edle organist i Øyestad i nærmere 50 år.²³

²¹ P.S. etter Strandskogens beretning. Strandskogen 1946,5. Jeg finner ikke opplysninger om Løvdals beretning noen andre steder.

²² Agderposten 27.2.43. "Det store misgrep" av kst. sokneprest i Øyestad Lars Rabben.

²³ Jeg hadde en samtale med Edle Brune 28.3.11. Hun har tidligere vært intervjuet i Agderposten 20.5.94, både om okkupasjonstiden og om hennes lange tjeneste som organist etter frigjøringen.

Når det gjelder andre kilder, gir lokalhistoriske bøker svært begrenset med opplysninger. De kommunale bygdebøkene for Øyestad omfatter kun gårds- og slektshistorie. Det finnes riktignok et bygdebokverk med både gårds- og allmenn historie. Disse bøkene ble utgitt på privat initiativ, med Arne J. Myrdal som forfatter, og har vært sterkt omstridte. Når det gjelder nyere historie, later de til å bygge i stor grad på muntlige kilder²⁴, og kildekritikken har vært mangelfull. Bind 3 omtaler den lokale kirkekampen, men fremstillingen er upresis og tilsynelatende preget av manglende kunnskaper om kirkekampen i Norge generelt.²⁵ Mer korrekte, men nokså kortfattede, er jubileumsboka om Bjorbekk kirke, og en bok om Øyestads kommunale historie, utgitt i anledning av sammenslåingen med Arendal.²⁶ Ingen av disse får med at NS-presten Rabben ikke var i Øyestad helt til frigjøringen, men reiste senhøstes 1944. Dette var et forhold heller ikke jeg var klar over før jeg startet arbeidet med oppgaven; det fant jeg i Agderposten fra tiden etter frigjøringen.²⁷ En bok om arendalsregionens krigshistorie²⁸ har et kort kapittel om kirkekampen, og også i andre kapitler er det henvisninger til kirkekampen lokalt. Denne boka er delvis en primærkilde, i og med at hovedforfatteren og de fleste bidragsyterne var aktive motstandsfolk, og delvis skriver om ting de hadde førstehånds kjennskap til. En av dem er Torgeir Fossestøl, som deltok i kirke – så vel som i skolekampen. Boka har noen nyttige opplysninger, men merkelig nok blir Øyestad så å si ikke nevnt, annet enn at ”den geistlige betjening” av Øyestad var noe en jobbet med på kirkelig hold lokalt.²⁹ Den beste oversikten over kirkekampen i Agder generelt finnes i jubileumsboka for Agder Bispedømme, skrevet av Kaare Støylen.³⁰ Her er imidlertid heller ikke Øyestad-affæren nevnt særskilt.

Når det gjelder kirkekampen generelt, må de såkalte kirkekampbøkene³¹ nevnes først. Disse ble skrevet av prester som stod sentralt i den kirkelige motstandskampen. De er primærkilder i den grad de gjengir forfatterens egne erfaringer, men sekundærkilder når de beskriver begivenheter i kirkekampen forfatterne selv ikke deltok direkte i. Kirkekampbøkene har den

²⁴ Myrdal bekrefter dette i forordet: ”...men etter den tid (1920) er det stort sett bygd på muntlig overlevering, samtaler og opplysninger fra de mange bygdefolk.” Myrdal 1984,5.

²⁵ Myrdal 1984, 109-111. Tidfestingen av striden mellom Rabben og Strandskogen er meget omtrentlig, og dessuten er den egentlige bakgrunnen, med embetsnedleggelsene og opprettelsen av en parallell NS-kirke, ikke nevnt, og kan virke nærmest ukjent for forfatteren.

²⁶ Rimstad 1984, Vevstad 1992

²⁷ Agderposten 15.8.45

²⁸ Dannevig 1985

²⁹ Ds, 82

³⁰ Støylen 1984

³¹ Carlsen 1945, Christie 1945, Schubeler 1945

styrken, og samtidig svakheten, at de er skrevet av aktører i kampen, og at avstanden i tid til det de skriver om er kort. Christies bok regnes som den beste av dem. For min oppgave er de viktigste av kirkekampbøkene Carlsens og Christies. Begge gir opplysninger jeg har hatt god nytte av; for eksempel har Carlsen en liste over de NS-ordinerte prestene, og Christie nevner Rabben og Øyestad noen steder.³² Alle kirkekampbøkene gir en oversikt over kirkekampen generelt, noe som er av stor nytte når jeg skal trekke paralleller mellom det lokale og det nasjonale. Kirkekampbøkene gjengir dessuten mange av de viktige dokumentene i kirkekampen.

Av oversiktsverk har jeg særlig benyttet tredje bind av Carl Fr. Wisløffs kirkehistorie, som har et lengre kapittel om okkupasjonstid og kirkekamp.³³

Torleiv Austads avhandling om Kirkens Grunn³⁴ er standardverket om kirkekampen. I motsetning til kirkekampbøkene bygger den på grundig forskning. Austad gjennomgår kirkekampen, og analyserer bakgrunnen for og innholdet i bekjennelsesskriftet Kirkens Grunn. I 2005 utgav Austad en ny bok, ”Kirkelig motstand”.³⁵ Denne gjengir viktige dokumenter fra kirkekampen med innledninger og kommentarer. Disse dokumentene er svært viktige for å forstå kirkekampen, og dermed for å forstå bakgrunnen for den lokale kirkekampen i Øyestad. Kirkekampen ble i stor grad ført med ordet som våpen, og derfor er kirkekampen bedre dokumentert enn de andre delene av den sivile motstanden.³⁶ Stein Ugelvik Larsen og Ingun Montgomery har redigert boken ”Kirken, krisen og krigen”, med bidrag fra flere forskere, om kirkens stilling i og til krisene i mellomkrigstiden og okkupasjonstiden. Her har jeg særlig brukt artiklene av Peter Wilhelm Bøckman,³⁷ Stein Ugelvik Larsen,³⁸ og Torleiv Austad,³⁹ og i noen grad Terje Ellingsen.⁴⁰

Ravn K.Karsrud⁴¹ har skrevet en interessant avhandling om NS-prestene. Han gjennomgår deres bakgrunn og prøver å finne fellestrekk. I og med at han kun tar for seg dem som var prester før krigen og stilte seg lojale til NS-kirken, og ikke de NS-ordinerte prestene som Rabben, er dens direkte relevans for mitt tema noe begrenset, men den er verdifull som et bidrag til å forstå grunnene til at noen kristne kom til å støtte NS.

³² Christie 1945,222-223, (navn ikke nevnt)227, 300, 306.

³³ Wisløff 1971

³⁴ Austad 1974

³⁵ Austad 2005

³⁶ Ds., 9.

³⁷ P.W. Bøckman: Trekk fra mellomkrigstidens teologi i Norge sett mot samfunnets spenninger 1930-1945. Ugelvik Larsen/Montgomery 1982, kap.13.

³⁸ S.U. Larsen: ”Med korset mot hammeren” Nazistenes utfordring til den norske kirke. Ds., kap.28

³⁹ T. Austad: Fra statskirke til selvadministrert folkekirke. Den norske kirke under krigen. Ds. kap. 34.

⁴⁰ T. Ellingsen: En demokratisk statskirke. Den norske kirkes forfatning i mellomkrigstiden. Ds. kap.3.

⁴¹ Karsrud 1980

Det bidraget som grenser mest opp til mitt tema, er Gunnar Ellingsens avhandling om kirkekampen i Arendal. Den har hovedvekten på Trefoldighet menighet, blant annet striden rundt NS-prestene Ring og Haug. Rabben og Øyestad er også nevnt.⁴² Det er ikke forsket spesielt på Øyestad.

1.7. Disposisjon

Jeg vil prøve å dokumentere striden NS- presten i Øyestad skapte. Derfor er en vesentlig del av oppgaven å gjøre rede for primærkilder som kirkebøker, protokoller, korrespondanse og avisartikler for å gi et mest mulig utfyllende bilde. Dette vil jeg sette i sammenheng med kirkekampen sentralt og regionalt, og prøve å trekke linjene mellom det lokale, det regionale og det nasjonale.

Jeg vil disponere oppgaven dels kronologisk, dels etter sak. Hovedinndelingen er kronologisk; den begynner med bakgrunnen for kirkekampen, følger den lokale kirkekampen fram til frigjøringen, og avslutter med følgene kirkekampen kan ha hatt. I hoveddelen legger jeg oppgaven opp også delvis etter sak, siden det var så mange aspekter ved kirkekampen, og dermed den kirkelige ”unntakstilstand” Øyestad kom opp i fra høsten 1942. Dette kan føre til gjentakelser når det gjelder innholdsmomenter. Noen begivenheter kan dermed bli omtalt, og noen kilder trukket fram, to eller flere ganger. Jeg har imidlertid prøvd å unngå unødvendige gjentakelser.

I del 2 gjennomgår jeg først kirkekampen i Norge generelt, for å få den nødvendige bakgrunnen for å forstå konfliktene som oppstod i Øyestad. De egentlige årsakene lå jo ikke i lokale forhold, men i hvordan forholdet mellom kirken og NS-myndighetene utviklet seg, og partenes motiver og argumentasjon var preget av hvordan de to partene sentralt så på konflikten. Under denne gjennomgangen gjør jeg noen tilbakeblikk på kirkesituasjonen i mellomkrigstiden, for å få den nødvendige bakgrunnen for det som skjedde i okkupasjonstiden. Jeg gjør så rede for embetsnedleggelsene, og hvordan en skal forstå kirkens stilling i forhold til staten etter bruddet våren 1942. Så går jeg over til det lokale; først med en generell beskrivelse av forholdene i Øyestad, og så hva som skjedde konkret i Øyestad og arendalsdistriktet i og med embetsnedleggelsene.

⁴² Ellingsen 1986

Del 3 handler om de to kirkene som ble resultatet av bruddet mellom kirkeflertallet og NS-staten. Her tar jeg for meg motstandskirken og NS-kirken både sentralt og lokalt. I et eget avsnitt omtaler jeg NS-lekmannsprestene. I den lokale konflikten var jo lekmannsprestene Rabben og Haug sentrale aktører. Videre undersøker jeg Rabbens bakgrunn og omstendighetene rundt hans tiltredelse i Øyestad. Jeg vier et eget avsnitt til hans første preken, for å se om den direkte eller indirekte kan si noe om hans syn på konflikten. Videre omtaler jeg omstendighetene rundt Strandskogens tjeneste i Øyestad og hans konflikt med Rabben. I siste avsnitt prøver jeg å si noe om hvorfor begge parter vurderte situasjonen i Øyestad som viktig.

I del 4 gjør jeg rede for hvordan de to sidene forholdt seg til de politiske, religiøse og teologiske sidene ved konflikten, sentralt og lokalt. En viktig kilde er her blant annet en avisartikkel Rabben skrev i februar 1943. Videre undersøker jeg, med Rabbens korrespondanse og Strandskogens beretning som kilder, hvordan de to partene i den lokale konflikten omtalte hverandre, og hvordan det henger sammen med de to partenes generelle syn på konflikten. Rabbens forhold til NS og lokale NS-folk er et annet viktig spørsmål jeg prøver å finne ut av. Det samme gjelder Rabbens forhold til NS-statens maktmidler, og hvordan folk lokalt ble rammet av disse. Til slutt i denne delen drøfter jeg kort hvordan NS' forhold til kristendommen blir omtalt i de lokale kildene.

I del 5 dokumenterer jeg, med kirkebøkene som en viktig kilde, hvordan NS-presten i Øyestad ble gjenstand for boikott av det store flertallet innen menigheten, og hvordan folk ordnet seg for å få utført kirkelige handlinger. Til slutt i denne delen omtaler jeg tiden fra Rabben dro fra Øyestad og til frigjøringen.

De siste delene er relativt kortfattede. I del 6 omtaler jeg oppgjøret etter frigjøringen, og hvordan de lokale NS-prestene ble behandlet i landssvikoppgjøret. I del 7 drøfter jeg kort hvilke virkninger kirkekampen kan ha hatt for ettertiden, sentralt og lokalt. Del 8 er forsøk på en oppsummering og noen konklusjoner til slutt.

2. Bakgrunn for kirkekampen i Norge, Arendalsområdet og Øyestad

Kirkekampen i Øyestad hadde sin årsak i forholdene på nasjonalt plan. Uten kirkepolitikken NS-styret førte, og den norske kirkes reaksjon på denne, hadde konflikten i Øyestad aldri

utspilt seg. Uten delingen mellom en motstandskirke og en NS-kirke nasjonalt, hadde det ikke blitt noen deling mellom motstandskirke og NS-kirke lokalt. Uten denne delingen hadde neppe boikotten av NS-prestene blitt så omfattende som den ble. Da hadde heller ikke prestene som var medlemmer i NS blitt NS-prester i den betydning vi i dag legger i ordet. Da hadde heller ikke kirken fått prester som Lars Rabben, lekmenn ordinert av NS-kirken, som svar på prestemangelen etter at over 90 prosent av prestene i den norske kirke brøt med statsstyret. Det er med andre ord ikke mulig å forstå den lokale kirkekampen uten å forstå den nasjonale.

2.1. Den norske kirke i konflikt med NS-styret

Da Tyskland angrep Norge 9.april 1940, var det på ingen måte gitt at det ville føre til noen konflikt for kirken. NS-lederen Quislings kuppetregjering fikk en kort levetid, og Administrasjonsrådet, som biskop Berggrav medvirket til opprettelsen av, prøvde å få mest mulig normalisering av forholdene i den okkuperte delen av Norge, og å holde NS borte fra makten. Den norske kirke var en statskirke, og prester og biskoper lojale statlige embetsmenn. Den norske kirkes prester var på denne tiden lite vant til å uttale seg om politikk og samfunnsspørsmål. I 1920-årene hadde de teologiske stridighetene lagt beslag på mye av engasjementet, og 1930-årene ble, kirkelig sett, beskrevet som en stille tid.⁴³

Mange norske prester var, selv om kirken engasjerte seg lite direkte, politisk konservative, og de stod ofte fjernt fra sosialismen. Austad beskriver de få prestene som støttet NS slik: ”Det dreide seg gjerne om personer som politisk stod for et utpreget nasjonalt -konservativt grunnsyn, som var uttalte antikommunister, og som delte den utbredte misnøyen med demokratiet. Man ønsket en sterk stat som kunne stoppe det moralske forfall”⁴⁴. Til en viss grad var nok dette holdninger som ble delt av større deler av det norske presteskap, noe som blir påvist av blant andre Karsrud.⁴⁵ Den mest kjente kirkelederen på den konservative og lavkirkelige fløy, Ole Hallesby, stod for et på mange måter konservativt og autoritært samfunnssyn. I ”Den kristne sædelære” hadde han hevdet at staten hadde et gudgitt styringsmandat og skulle adlydes, også om den begikk ”flere mindre uretfærdige

⁴³ Wisløff 1971,413. S.U. Larsen i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,279.

⁴⁴ Austad 1974,47.

⁴⁵ Karsrud 1980

handlinger”.⁴⁶ I 1930-årene uttalte Hallesby seg til en viss grad positivt om Hitler.⁴⁷ Likevel var det svært få norske kristne som direkte støttet nazismen. Austad konkluderer med at ”den brede kirkelige opinion så med bekymring på nasjonalsosialismen og Hitlers maktstat og stilte seg avgjort på Bekjennelseskirkens side. Ved å følge den tyske kirkekamp fra 1933-40 lærte det norske kirkefolk atskillig om kirkens holdning til en totalitær stat.”⁴⁸ En var dermed til en viss grad forberedt på hva nasjonalsosialismen kunne føre med seg, og hadde kunnet ta stilling til nazismen før Norge ble okkupert.

Et viktig moment var også at en i Norge ikke hadde en bastant tradisjon for en rigid tolkning av den lutherske toregimentslæren, slik man hadde i Tyskland.⁴⁹ Der anså mange teologer det som utelukket at kirken kunne protestere mot staten; et syn man finner igjen i NS-kirken. Derfor endte mange tyske lutherske teologer opp enten med å være passive, eller å bli direkte støttespillere til Hitlers nasjonalsosialistiske regime. I Norge oppstod derimot den situasjonen under okkupasjonen, at alle biskopene og domprostene, og over 90 prosent av prestene, brøt med lojaliteten til statsstyret og la ned sine statlige embeter. Imidlertid fortsatte de sitt virke, i den grad de ikke ble tvangsflyttet eller arrestert.

Mens Hallesby stod som lederskikkelse på den lavkirkelige fløyen, var Oslo-biskopen Eivind Berggrav den ledende på den mer kirkelige fløyen.⁵⁰ Det ble lagt merke til at disse to stod sammen om et felles opprop til det norske folk etter at krigen var brutt ut i 1939.⁵¹ Hallesby hadde tidligere regnet Berggrav som liberal teolog, og Hallesby var absolutt i sin avvisning av ethvert samarbeid med liberale teologer. Han fulgte meget prinsippfast linjen fra det store møtet angående kirkestriden mellom konservative og liberale i 1920- Calmeyergate – møtet: Intet samarbeid med de liberale!⁵² Nye teologiske og kirkelige tendenser hadde imidlertid svekket den liberale teologi, og tilnærmingen mellom de konservative og dem som tidligere ble regnet som liberale, var en viktig forutsetning for den kirkelige enhetsfronten som oppstod

⁴⁶ Sitert etter P.W. Bøckman i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,135-136. Hallesbys synspunkter ble forsøkt utnyttet av Feyling. Karsrud 1980,43.

⁴⁷ S.U.Larsen i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,283-284

⁴⁸ Austad 1974,48.

⁴⁹ Austad 1974,21: ”I Tyskland var ikke minst lutheranerne passive og rådvile overfor Hitler-regimet på grunn av en teologisk tradisjon som skilte skarpt mellom kristendom og politikk, og som ukritisk understreket de kristnes plikt til lojalitet mot staten. Norsk teologi var ikke i same grad bundet av en slik teologisk tankegang, og stod friere til å kunne tolke to-regimentslæren og synet på staten annerledes enn mange av de tyske teologer.”

⁵⁰ P.W. Bøckman opererer med tre kirkelige linjer: Kirkelinjen (Berggrav) legmannslinjen (Hallesby) og kulturlinjen (Ronald Fangen) Ugelvik Larsen/Montgomery 1982, 129-138

⁵¹ ”Guds kall til oss nå”, 6.september 1939. Austad 2005,26

⁵² Terje Ellingsen i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,30. Da Berggrav ble biskop i Oslo i 1937, hadde Hallesby skrevet at han ikke kunne anerkjenne Berggrav før denne hadde avsverget seg sin liberale fortid. Berggrav på sin side mente at han ikke hadde noe å avsverge. P.W. Bøckman i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,128

under kirkekampen. Dette skjedde ikke uten sterke spenninger.⁵³ Hallesby måtte forvise seg om at de andre nå stod på den gamle troens grunn, mens de på sin side mente at de aldri hadde fornektet denne troen. En annen viktig forutsetning for samlingen var det som kalles en ”kirkelig vind”⁵⁴ som opptrådte sammen med den konservative dreiningen i teologien. Det ble en større bevissthet omkring kirken. At kirken var et samfunn med egen basis og egen myndighet ble grunnlaget for kirkekampen under okkupasjonen.⁵⁵

En side ved 1930-årenes økte kirkebevissthet var biskopenes økende innflytelse i kirken. Her var Berggrav en viktig drivkraft; blant annet hadde han lyktes med å få lovfestet bispemøtet.⁵⁶ Berggrav var aktiv på svært mange felt. Han fulgte nøye med i utviklingen i Tyskland,⁵⁷ og i Norge spilte han en aktiv og noe omstridt rolle i begivenhetene i forvirringens år 1940. Berggrav ble den ubestridte lederen for kirkekampen fram til han ble internert i forbindelse med prestenes embetsnedleggelse. Likevel rettet ikke Berggravs motstand seg først og fremst mot okkupasjonen eller den tyske militærmakt i og for seg. Berggrav tok nemlig utgangspunkt i at okkupasjonsmakten hadde visse rettigheter, men også begrensninger og plikter, etter Haagkonvensjonen.⁵⁸

25.september 1940 brøt Reichskommissar Terboven forhandlingene om et riksråd. Han oppløste Administrasjonsrådet og avsatte kongen og regjeringen, og erklærte at den eneste veien til norsk selvstendighet nå gikk over Nasjonal Samling. Det ble utnevnt et kommissarisk statsråd direkte underlagt okkupasjonsmyndighetene, der alle statsrådene unntatt tre var medlemmer av Nasjonal Samling. Selv om det ikke var noen reell maktovertakelse, fikk NS dermed sin sjanse til å sette sitt preg på det norske samfunnet. Kirkeminister ble professor ved NTH Ragnar Skancke, som var medlem av NS. Han forsikret at NS ville verne om kristendommens grunnverdier, og at de ikke ville røre kirken så sant den holdt seg ”fri fra politisk illojale formuleringer” og ikke motarbeidet nyordningen.⁵⁹ Det virket ikke spesielt beroligende, og kunne oppfattes som en advarsel.

⁵³ Austad 1974, 70-72. Wisløff 1971,424-429.

⁵⁴ Terje Ellingsen i ds.,34

⁵⁵ P.W. Bøckman i ds.,130. Austad 1974,49: ”..at kirken er et selvstendig samfunn, klart atskilt frå verden og uløselig bundet til bekjennelsen.”

⁵⁶ Austad 1974,51.

⁵⁷ Ds.,43-44.

⁵⁸ ”Det midlertidige og det evige.” Rundskriv fra Oslo biskop juli 1940. Austad 2005,30-33. Tilsvarende finner vi i et brev fra biskop Maroni til prestene i Agder bispedømme 2.12.40. Øyestad prestearkiv.

⁵⁹ Austad 1974,64.

I ettertid har 25. september 1940 blitt stående som dagen det for alvor ble klart at tyskerne ikke ville nøye seg med en ren militær okkupasjon av Norge. Kirkens menn fant likevel at tiden ennå ikke var inne for å ta opp noen kamp. 23. oktober 1940 prøvde Berggrav i et rundskriv til prestene i sitt bispedømme å berolige med hensyn til frykten for en ny embetsed og for et eventuelt krav om å melde seg inn i Nasjonal Samling. Når det gjelder det siste, sa Berggrav ganske enkelt at enhver må følge sin overbevisning.⁶⁰ Det skapte en del misstemning at biskopene gikk med på å forandre kirkebønnen, slik at ikke lenger konge, storting og regjering skulle nevnes særskilt, men man mente at tiden ikke var inne for å ta en kamp på denne saken. Noen få prester fortsatte å bruke den gamle kirkebønnen, og en enkelt prest tok avskjed i protest. Dette var et unntak. Kirkens ledere la hele tiden vekt på å unngå soloaksjoner fra enkeltprester.⁶¹

Det hersket stor usikkerhet, og Berggrav tok derfor initiativ til et "Kristent samråd for den norske kirke" bestående av representanter for kirken og de store kristelige lekmannsorganisasjonene. Han hadde tidligere vært inne på at en slik kontakt burde opprettes hvis kirken kom i en kritisk situasjon, men da tenkte han på den radikale og kirkekritiske fløyen i Arbeiderpartiet.⁶² De ledende menn i samrådet var Berggrav og Hallesby.

Kirkestatsråd Skancke hadde lite personlig kjennskap til kirkelivet, og det ble arbeidet for at departementet skulle få en kirkelig konsulent som kjente kirken innenfra, og som samtidig var innforstått med "den nye tids" signaler. Denne rollen ble besatt av prost Sigmund Feyling, som tiltrådte sin stilling som ekspedisjonssjef i Kirkedepartementet på nyåret 1941. Feyling var også medlem av NS.

I desember 1940 la Høyesteretts medlemmer ned sine embeter. De protesterte mot at rettsikkerheten ble krenket og at domstolenes uavhengighet ikke ble respektert. Nå var tiden inne også for kirken til å protestere. I et skriv til Kirkedepartementet pekte biskopene på hirdens overgrep som ikke ble påtalt og straffet, på Høyesteretts fratreden og en forordning som opphevet prestenes taushetsplikt.⁶³ Da det ikke ble gitt noe tilfredsstillende svar, ble det i januar/februar 1941 sendt ut et hyrdebrev fra biskopene til menighetene. Hyrdebrevet innledet

⁶⁰ Rundskriv fra biskop Eivind Berggrav til prestene i Oslo bispedømme 23. oktober 1940. Austad 2005, 34. Tilsvarende i nevnte brev fra biskop Maroni til prestene i Agder, 2.12.40. Øyestad prestearkiv.

⁶¹ Sokneprest Halvdan Wexelsen Friehow i Gjerpen. Han ville ikke være embetsmann under "eit søppelstyre". Berggrav advarte mot at prester enkeltvis og i grupper skulle nedlegge sine embeter. T. Austad i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982, 342 og 348.

⁶² Austad 1974, 54

⁶³ Wisløff 1971, 430-431

den egentlige kirkekampen. Det gjengav korrespondansen med departementet, og fremholdt kirkens rett og plikt til å protestere når retten blir krenket: ”Etter kirkens bekjennelse står kirken i forhold til en rettsstat, idet staten ved sine organer forutsettes å opprettholde den rett og rettferdighet som er en gudvillet ordning”⁶⁴Hyrdebrevet fikk stor tilslutning, både fra kristne organisasjoner og fra andre kirkesamfunn. Det er verdt å merke seg at kirkekampen startet som en kamp for rettsstaten, ikke som en kamp om og for kirken, og heller ikke som en kamp mot antikristne tendenser innen NS. Berggrav tok utgangspunkt i en kristent begrunnet naturrettstankegang, og hevdet at øvrigheten stod under retten, ikke motsatt. Den lutherske toregimentslæren tolket Berggrav slik at Gud var herre i begge regimenter. Plikten til lydighet mot staten gjaldt bare den rettmessige stat, og ble øvrigheten tyrannisk, var det en plikt for kirken og de kristne å være ulydig. Også de kjente ordene i Rom.13,1-7 tolket Berggrav slik at lydighetsplikten gjaldt retten, ikke øvrigheten i og for seg.⁶⁵

Flere utspill fra NS-styret bidro til å øke mistilliten hos flertallet innen kirken. Blant annet ble det henstilt til prestene om ”inntil videre” å konsentrere seg om ”det evighetsmessige” i sine prekener.⁶⁶ Dette ble opplevd som et uhørt angrep på forkynnens frihet, og som en henstilling om ikke å kritisere NS – styret. Samtidig så en at flere prester som var medlemmer av NS prekte svært så politisk og aktuelt, ut fra deres politiske ståsted. Et skremmende eksempel på sammenblanding av kristendom og NS-politikk så man blant annet i en ny utgave av Feylings lærebok i kristendomskunnskap, der det het at ”Nå skal det gamle solkorssymbol på ny samle det norske folk om Norge og om Gud”.⁶⁷ Det hadde tidlig vært gjort fremstøt for å få NS-vennlige prester til å holde prekener i radio. I februar 1941 ble det innført forhåndssensur av radioprekenene, og straks etter ble ansvaret for sendingene lagt under kirkeavdelingen i departementet, noe som førte til at den kirkelige konsulenten i NRK, Ingvald B. Carlsen, trakk seg i protest. Fra nå av ble NRK-andaktene boikottet av prestene, bortsett fra de som sympatiserte med NS.⁶⁸

En enda mer kritisk situasjon inntrådte etter den såkalte statsakten på Akershus 1.februar 1942. Da ble Quisling innsatt som ”ministerpresident” for en ren NS- regjering. Nå fulgte en rekke lover som ble oppfattet som forsøk på å omforme og ensrette det norske samfunnet etter nazistisk mønster. Loven om nasjonal ungdomstjeneste gikk ut på at alle norske ungdommer i

⁶⁴ Gjengitt etter Austad 2005,62

⁶⁵ Austad 1974,102-105.

⁶⁶ Rundskriv fra Kirkedepartementet om forkynnelsen, 5.april 1941. Austad 2005,83. Wisløff 1971, 434-435

⁶⁷ Sitert etter Wisløff 1971,435.

⁶⁸ Carlsen 1945,28-34 Austad 2005,81

alderen 10 til 18 år skulle tjenestegjøre i Nasjonal Samlings Ungdomsfylking. Samtidig ble lærerne pålagt medlemskap i det NS-kontrollerte Norsk Lærersamband. Begge disse lovene ble oppfattet som trusler også mot kirken. De gikk imot kirkens syn på foreldreansvaret og den kristne oppdragelse, og imot kirkens syn på skolen, som skulle bygge på et kristent, evangelisk-luthersk grunnlag.⁶⁹ Under dette lå også en frykt for de antikristelige strømmingene innen nazismen.

Myndighetene ville markere statsakten med en gudstjeneste i Nidarosdomen ved en NS-vennlig prest. Domprost Fjellbu, som egentlig skulle hatt gudstjeneste, ble forsøkt hindret da han holdt gudstjeneste senere på dagen. Etterpå ble Fjellbu avsatt. Dette var med på å utløse biskopenes nedleggelse av sine statlige embeter. Fra nå av var det bare et tidsspørsmål før det samme ville skje med resten av presteskaper. Mange var utålmodige, og det var fare for at noen prester ville aksjonere på egen hånd. Man fryktet også enkeltvis avskjedigelser, og enkeltvis ansettelse av NS-vennlige prester.⁷⁰ NS-kirkestyret hadde tidligere prøvd å avsette biskoper og prester med bakgrunn i en ny lov om aldersgrense⁷¹, og uttalt at prestenes stilling til nyordningen ville bli avgjørende for om de ville få embete.⁷²

Samtidig var mange prester opptatt av grunnlaget en embetsnedleggelse skulle skje på. Det var et utbredt ønske om en klarere prinsipiell basis for kirkens kamp mot staten⁷³, og dette førte til at bekjennesskriftet "Kirkens Grunn" ble forfattet. 1.påskedag 1942 ble Kirkens Grunn lest opp i kirkene, samtidig som prestene la ned sine statlige embeter. I formelen for embetsnedleggelsen stod det "at vi av samvittighetsgrunner nedlegger embedet, men akter fortsatt å utføre alt arbeid og all tjeneste i vår menighet som kan skjøttes av en ikke-embetsmann, idet vi holder oss til Skrift, bekjennelse og alterbok for den norske kirke."⁷⁴

⁶⁹ Kirkens Grunn taler om den kristne skole, det kristne hjem, den kristne frivillige virksomhet og det kristne sosiale hjelpearbeid. Kirkens Grunn III, Om den hellige samhörighet i kirken. Austad 1974,29. Austad 2005,146.

⁷⁰ T. Austad i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,348: "I mars 1942 satte departementet i gang en dryppvis avskjedigelse av proster og prester. Hensikten var å skremme fra en generell embetsnedleggelse i presteskaper, og gi departementet anledning til å sette inn NS-mannskap i viktige stillinger." I stedet for å skremme, medvirket denne politikken til embetsnedleggelsene.

⁷¹ Biskopene Støren og Maroni, og fem prester. Disse avskjedigelsene ble erklært ugyldige av Terboven.

⁷² Uttalelse av Feyling i desember 1941, referert i Kirkens Grunn I. Om Guds ords frihet og vår forpliktelse på ordet. Austad 2005,145.

⁷³ Wisløff 1971,448-449. Austad 1974, 97-99,122-123

⁷⁴ Sitert etter Austad 2005,151-152.

2.2. Embetsnedleggelsene

Embetsnedleggelsene betydde ikke at statskirkeordningen var opphevet, men at kirken midlertidig hadde brutt med staten. Allerede i Hyrdebrevet ble det understreket at: ”Kirken er ikke staten. Og staten er ikke kirken. (...) Derfor kan kirken aldri tie der hvor Guds bud blir satt til side og synden trer fram. Her står kirken urokkelig og kan i denne sin egenart ikke bindes av noen statsmakt.”⁷⁵I Kirkens Grunn het det om statskirken: ”Statskirkeordningen er blitt til utelukkende fordi staten har sagt at den vil tjene kirkens sak og verne om den kristne tro(...)Men om vår kirke slik er forbundet med staten, er de likefullt som Jesu Kristi kirke i alle Guds saker suveren og åndelig fri. Staten kan aldri bli kirke. I sin kirkeadministrasjon må den samvirke med kirkens organer og være tro mot kirkens karakter av bekjennende kirke.”⁷⁶På dette grunnlaget kunne statskirkeordningen aksepteres, men kirken kunne like fullt bryte med staten når den brøt med forutsetningene for et samvirke med kirken.

Torleiv Austad karakteriserer kirken mellom 1942 og 1945 som en ”selvadministrert folkekirke med statskirkelig forfatning”. Formelt var bruddet riktignok bare delvis, siden det gjaldt biskopene og prestene, men de aller fleste menighetsråd, bispedømmerådene, de teologiske fakultetene og de kristelige organisasjonene støttet prestene og biskopene. Det samme gjaldt de aller fleste av kirkens medlemmer.⁷⁷Reelt ble bruddet derfor opplevd som totalt.

Forbindelsen til Kirkedepartementet var kuttet over. Likevel fortsatte prestene i sine menigheter de aller fleste steder; de holdt gudstjenester, forvaltet sakramentene og deltok i annen virksomhet i menighetene. Det de ikke gjorde, var de funksjonene som fulgte av deres status som statlige embetsmenn. De utførte ikke lysning, vigsel (bare velsignelse av borgerlig inngått ekteskap) og folkebokføring. De mottok heller ikke lønn fra staten. Dette gjaldt 797 av 858 prester, det vil si 92,9 % av prestene i den Norske Kirke. 61 prester, eller 7,1%, beholdt sine embeter som før.⁷⁸

Embetsnedleggelsene var ingen ren presteaksjon, i og med at hele menigheten ble trukket inn. Torleiv Austad formulerer det slik: ”At embetsnedleggelsen ble proklamert i forbindelse med en gudstjeneste, bidrog til å gjøre aksjonen til en menighetshandling. Det var ikke bare en presteaksjon, men en manifestasjon av kirkens reisning mot NS`s kirkepolitikk og

⁷⁵ Sitert etter P.W. Bøckman i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,130.

⁷⁶ Kirkens Grunn VI. Om statskirken. Austad 2005,147.

⁷⁷ T. Austad i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,351.

⁷⁸ Austad 2005,152. T. Austad i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,349.

rettskrenkelser.”⁷⁹Både i menigheter med motstandsprester og i menigheter med NS-prester ble menighetene i høy grad trukket inn i kampen.

I Øyestad skjedde det i første omgang ved at menigheten sluttet opp om Landmark, som hadde lagt ned embetet. I neste omgang sluttet de opp om Strandskogen og anså ham som sin rette prest, i motsetning til NS-presten Rabben. I den tredje fasen boikottet de Rabben og sluttet opp om de ”illojale” gudstjenestene på bedehus og forsamlingshus, og fikk utført kirkelige handlinger der eller i nabokirkene, av motstandskirkens prester. Dette gjaldt langt utover den aktive menighetskjernen.

Austad skriver: ”Embetsnedleggelsene ble møtt med sympati i vide kretser, langt utover den aktive menighetskjerne. Aksjonen ble oppfattet som et vesentlig ledd i den sivile motstandskamp.”⁸⁰Her er vi inne på noe vesentlig: Selv om kirkekampen ble ført med teologiske og kirkelige argumenter, noe som vises ikke minst ved at ”Kirkens Grunn” presenterer seg som et kirkelig bekjennelsesskrift, fungerte samtidig kirkekampen som et viktig ledd i den generelle sivile motstandskampen. Selv om kirkens representanter benektet at de drev politikk, forholdt de seg negativt til NS-politikken og motarbeidet NS. Det var derfor en stor grad av sammenfall mellom de rent kirkelige interessene og den generelle motstanden. Derfor kunne også folk som vanligvis stod kirken fjernt, se med stor sympati på kirkens kamp.

På den annen side var sekulariseringen ikke kommet lengre enn at de aller fleste nok ennå mente at samfunnet og staten skulle bygge på et kristent verdigrunnlag. Derfor så de ingen motsetning her. Berggrav, kirkekampens ubestridte leder i den første fasen, la på sin side vekt på samhörigheten mellom kirke og folk. Under fangenskapet skrev han: ”Kirken i 1942 *stod bare for sin egen og for folkets rett....* Kirke og folk står på en front for Norge. Det er ikke *mot* folket, men *med* folket at kirken blir kirke her i Norge.”⁸¹Slik kan en si at motstandskirken var en virkelig folkekirke, kanskje mer enn noen gang før eller senere.

⁷⁹ T. Austad i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,349.

⁸⁰ T. Austad i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,349.

⁸¹ Skrevet sommeren 1943. Sitert etter P.W. Bøckman i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,129.

2.3. Kirkelige forhold i Øyestad og Arendalsområdet

Før jeg går nærmere inn på kirkekampen i Øyestad, vil jeg gi et riss av forholdene i menigheten før kirkekampen ble dramatisk høsten 1942. Sokneprest i Øyestad siden 1929 var Johan Landmark. De siste årene hadde han også vært prost i Arendal prosti, som foruten Øyestad omfattet prestegjeldene Trefoldighet og Barbu i Arendal bykommune, Hisøy, Tromøy, Austre Moland, Froland og Herefoss. Trefoldighet, Froland og Hisøy var nærmeste naboer til Øyestad, sammen med Fjære, som lå i naboprostiet. Øyestad var en av Aust-Agders største landkommuner i folketall. Den bestod av tettbygde, bynære strøk i Strømmen-området, og mer spredt bebygde. Karakteristisk for Øyestad var den sterke identifikasjonen mange hadde til sin egen del av bygda. Noe naturlig sentrum fantes ikke. Hovedkirken og kommunehuset lå på Bjorbekk, men ellers lå småbutikker, grendeskoler og bedehus spredt rundt. Arendal by var det eneste naturlige felles senteret for hele Øyestad.

Øyestad var ett prestegjeld og ett sogn, med ett menighetsråd. Likevel var det tre kirker. Hovedkirken fra 1884 ligger på Bjorbekk. Den gamle hovedkirken fra middelalderen, Øyestad gamle kirke eller Øyestad kapell, ligger nær det lille industristedet Rykene. Den var med årene blitt for liten og lå usentralt til i et ”hjørne” av bygda. Nidelva har vært et viktig skille i bygda. Folk på vestsiden ville ha sin egen kirke, og dermed ble Engene kirke, eller Engene kapell, reist på privat initiativ i 1881. Den var identisk med den gamle Grimstad kirke, som var blitt for liten. Kirken ble demontert og satt opp igjen på Engene ved Nedenes, like ved grensen til Fjære. Det ble inngått et samarbeid mellom Øyestad og Fjære menigheter om betjeningen av Engene. Prestene fra begge menigheter skulle ha hver sine gudstjenester her, og folk fra vestre del av Øyestad og østre del av Fjære skulle benytte kirkegården. Soknepresten i Øyestad skulle utarbeide forslag til fordeling av gudstjenester mellom prestene i de to menighetene.

Bedehusbevegelsen stod sterkt, med bedehus i Strømmen, Vrengen, Nersten, Rykene, Løddesøl, Nævisdal og Bråstad. På Bjorbekk hadde Øyestad kristelige ungdomsforening (Ungdomsforbundet) sitt forsamlingshus, Fredheim. For å sette det på spissen, kan jeg si at Øyestad menighet fungerte som tre større menigheter med hver sin kirke, og mange småmenigheter rundt om på bedehusene. Dette kunne skape spenninger, men den konflikten kirken i Øyestad kom opp i under okkupasjonen, kom en ganske uskyldig opp i. Den skyldtes forhold en ikke var herre over lokalt, samtidig som de lokale aktørene selvsagt bidro til hvordan konflikten lokalt utviklet seg.

2.4. Embetsnedleggelsene i Øyestad og Arendalsområdet

Soknepresten i Barbu, Sigurdsen, stod for distribusjonen av Kirkens Grunn i Telemark og Aust-Agder unntatt Setesdal. Han brukte drosje, hvor han tilbrakte to hele døgn.⁸² Prestene på strekningen Arendal - Kristiansand fikk imidlertid skriftet levert av hjelpeprest Bergh, som brukte sykkel.⁸³ Med unntak av Ring på Tromøy og Hansteen i Herefoss⁸⁴, la prestene i Arendal prosti ned sine embeter i tilknytning til opplesing av Kirkens Grunn. Det var de samme prestene som i et brev til Agder biskop 23.februar 1942⁸⁵ gav sin uforbeholdne tilslutning til biskopenes synspunkter i forbindelse med den påtenkte ungdomstjenesten: prost Landmark, sokneprestene Løken i Trefoldighet, Sigurdsen i Barbu, Møllerløggen i Froland, Sagedahl på Hisøy, Pedersen i Austre Moland, hjelpeprest Bergh i Trefoldighet og Barbu, og stiftskapellan Fiskå.

I Øyestad var imidlertid situasjonen den at sokneprest Landmark snart ville fylle 70 år, og allerede hadde søkt avskjed da embetsnedleggelsen fant sted. Tross dette var det viktig for Landmark å understreke hvor han stod i striden. I et brev til Kirkedepartementet av 10.april 1942 skrev han: "Av hensyn til den dyptgående uoverensstemmelse og – som det synes uløselige konflikt, som efterhånden er oppstått mellom Den norske kirke og staten tillater jeg meg herved å meddele at jeg av samvittighetsgrunner nedlegger mine embeder som sogneprest i Øyestad og prost i Arendal prosti fra 10.april å regne og ikke fra utgangen av mai, fra hvilken tid departementet i skrivelse av 30/3 42 har gitt meg avskjed."⁸⁶ Imidlertid fortsatte Landmark, som ikke-embetsmann, å fungere som prest i menigheten helt til slutten av september. Så lenge Landmark fungerte som menighetens prest, pågikk kirkekampen så å si uten lokale episoder i Øyestad. Det eneste jeg kan finne i arkivene, er et brev fra lensmannen i Øyestad i februar 1941, i forbindelse med Hyrdebrevet. Karakteristisk nok skrev lensmannen at han hadde fått ordre om å stille soknepresten spørsmålene i brevet: hvem han hadde fått hyrdebrevene fra, hvor mange eksemplarer og til hvem de var utdelt.⁸⁷ Landmark svarte at de var mottatt fra den norske kirkes biskoper, at han ikke hadde telt over antallet, og at liste over mottakere ikke forelå og at han ikke kunne oppgi navn.

⁸² Støylen 1984, Dannevig 1985,265

⁸³ Ellingsen 1986,12. Kilden var en samtale med Bergh.

⁸⁴ Hansteen stod i en særstilling. Han var medlem av NS, men kritisk til både motstandskirken og NS – kirken. Selv om han i første omgang ikke la ned sitt embete, nektet han så vel å bli biskop i Agder som å bli prost i Arendal. Etter først å ha mottatt nytt embete, la han ned sitt embete i 1943. Han meldte seg også ut av NS.

⁸⁵ Brev fra prestene i Arendal prosti til Agder biskop 23.2.42. Statsarkivet: Biskopen i Agder.

⁸⁶ Øyestad prestearkiv, A-I-5-Kopibok 1935-1948

⁸⁷ Brev fra Lensmannen i Øyestad til soknepresten i Øyestad 15.2.41. Landmark har føyd til svarene på samme ark. Øyestad prestearkiv.

3. To kirker etter påsken 1942

På mange måter vil det være rett å si at Den Norske Kirke fra og med prestenes embetsnedleggelse påsken 1942 var delt i to kirker. Representanter for begge sider i kirkekampen har vært inne på dette.⁸⁸ Naturlig nok ville det NS-styrte kirkedepartementet ikke innrømme dette, for utgangspunktet var jo at de representerte den lovlige norske statskirke. Derfor hevdet departementet at også de embetsnedleggende prestene var å betrakte som værende i embete, og meningen var at NS-biskopene skulle være biskoper for hele kirken. Likevel førte NS-styret en kirkepolitikk som i virkeligheten forutsatte at det var to kirker.

Begge kirkene gjorde krav på å være den legitime norske kirke. De hadde samme bekjennelsesmessige grunnlag og samme liturgi. NS-kirken støttet seg på statsapparatet, og hevdet å være den legitime fortsettelsen av den norske kirke som statskirke. Motstandskirken mente på sin side at den legitime norske kirke påsken 1942 hadde brutt med statsstyret, og at kirken hadde rett til dette. Etter dette synet blir NS-kirken illegitim.

I enda større grad enn med andre av NS-statens maktorganer prøvde folk å unngå enhver befatning med NS-kirken. Selv om en mente at for eksempel NS-utnevnte ordførere, politimestere eller fylkesmenn var ulovlig utnevnt, og skulle fjernes straks etter krigen, måtte en likevel forholde seg til disse på en annen måte enn med NS-kirkens prester og biskoper.⁸⁹ Det fantes jo ikke alternative ordførere, politimestere eller fylkesmenn en kunne forholde seg til. For kirkens vedkommende var det derimot et fungerende kirkestyre som var uavhengig av NS-staten, og som for de aller fleste representerte det lovlige kirkestyret: Den Midlertidige Kirkeledelse, de "gamle" biskopene, og prestene som virket i sine menigheter selv om de ikke var statlige embetsmenn.

NS-kirkens folk kunne på sin side se på motstandskirken som illegitim, siden den norske kirke var statskirke og etter deres syn verken hadde rett til å kritisere staten eller bryte med den. Den første tiden var det dette synet som rådet, noe en kan se i truslene til prestene om straff, og krav om at prestene skulle gjenoppta embetene eller forlate prestegjerningen. Utnevnelsen av nye biskoper og ny lov om menighetsråd mener jeg henger sammen med dette synet fra

⁸⁸ Tydelig resignert skrev biskop Zwilgmeyer i sin innberetning for april 1945: "Jeg tror nærmest at den opfatning har festet seg hos det jevne folk at der er to kirker i Norge: En for det gamle kirkefolket og en statskirke for N.S. Denne siste blir oppfattet om en politisk størrelse." Skien biskop: Kopibok 1945.

⁸⁹ Et eksempel fra Øyestad er at kirkevergen i Engene sendte sitt budsjettforslag direkte til ordføreren (som var NS-medlem) ikke til NS-soknepresten Rabben.

NS-kirkens og NS-myndighetenes side. En hadde tro på at den kirkelige motstanden kunne kues, og at en fungerende statskirke, under ledelse av det NS-kontrollerte kirkedepartementet og NS-lojale biskoper, kunne etableres. NS-kirkestyret holdt lenge på den oppfatningen at motstanden hadde sin rot i en relativt begrenset krets innen kirken, først og fremst hos biskop Berggrav, og virket oppriktig forbauset over at ikke prestene vendte tilbake til de statlige embetene etter truslene.⁹⁰ Da prestemangelen for NS-kirken ble akutt, måtte en ordinere lekmenn til prester, men også dette tiltaket viser at en ikke hadde gitt opp prosjektet med å etablere en fungerende statskirke, selv om motstanden var sterkere enn en hadde regnet med.

Snart begynte en innen NS-kirken å se på de andre som en opposisjon innen kirken. Betegnelsen "kirkeopposisjonen" ble en hyppig brukt betegnelse på den delen av kirken som hadde brutt med NS-staten. Vi finner uttrykket både i rundskriv fra departementet og i Rabbens korrespondanse fra Øyestad. Det virker som NS-kirkens representanter fremdeles hadde vanskelig med å ta inn over seg hvor overveldende denne "opposisjonen" var, og at motparten ikke kunne anerkjenne NS-kirken på en tilsvarende måte. Når NS-presten Rabben i 1943 kommenterer kirkekampen, henviser han for eksempel til en "stor del" av prestene. Denne "store delen" var over 90 prosent. NS-kirken fungerte kun for dem som var lojale mot partiet, og når dessuten langt fra alle NS-folk var gode kirkegjengere, ble de nesten tomme kirkene karakteristisk for NS-kirken. Austad karakteriserer den som en "temporær minoritetskirke, basert på den spesielle situasjon i landet under krigen".⁹¹ NS-kirken opphørte derfor øyeblikkelig ved frigjøringen, i samme øyeblikk som NS-staten.

3.1. Motstandskirken sentralt og lokalt

En ny kirkelig organisasjon var nødvendig når forbindelsen til staten var brutt. Kristent Samråd var et rådslagningsorgan og ikke noe egentlig styringsorgan. Et "Kirkens Samråd", opprettet i januar 1942, fikk heller liten betydning. I stedet besluttet biskopene i slutten av juni 1942 å opprette Den Midlertidige Kirkeledelse.(DMK) Medlemmene var biskopene Berggrav, (med domprost Hygen som varamann) Maroni og Hille, professor Hallesby, Ludvig Hope og res.kap. H.E. Wisløff. Berggrav ville vært den selvsagte leder, men han kunne ikke møte, siden han satt internert i sin hytte i Asker. Hallesby skulle inntil videre fungere som

⁹⁰ Bare to prester bøyde seg for et trusseltelegram fra departementet, og gjenopptok sine embeter. T. Austad i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,349.

⁹¹ T. Austad i Ugelvik Larsen/Montgomery

formann i DMK. Som svar på opprettelsen av DMK erklærte det NS-styrte Innenriksdepartementet DMK som grunnlovsstridig, og erklærte DMK oppløst. Likevel fortsatte DMK kampen. I et brev til Statspolitiet fra Kirkedepartementet, undertegnet Skancke og Feyling, konstateres det at: "Den Midlertidige Kirkeledelse" ser ut for å fungere selv om den er oppløst og forbudt av Innenriksdepartementet. Det er for eksempel fastslått at professor Hallesby etter denne oppløsning har sendt skriv til menighetsrådene på vegne av denne "kirkeledelse". Det er opplyst at "kirkeledelsen" skal ha til hensikt gjennom de fratrådte biskoper å sende en ny prest til alle menigheter hvor det er en NS prest eller en prest som er loyal overfor det sittende styre."⁹²Flere av medlemmene ble etter hvert forvist eller arrestert, og måtte erstattes av nye. Til slutt måtte ledelsen i DMK holdes hemmelig.

Lokalt fungerte soknepresten i Trefoldighetskirken i Arendal, Kristen Løken, som prost⁹³ inntil han til slutt ble forvist. Etter Løkens forvisning ble Sagedahl på Hisøy fungerende prost. Om Løken er det sagt at han i sine prekener benyttet enhver anledning til å ramme nazismen og okkupasjonsmakten. Andre prester var derimot mer forsiktige i sin språkbruk.⁹⁴

Både prester og lekfolk i arendalsdistriktet engasjerte seg tidlig aktivt i kirkekampen. 15.mars 1942 ble det opprettet et lokalt "Kirkens Samråd" som ble omtalt som en "filial" av Oslo og Kristiansand, og som blant annet behandlet den geistlige betjeningen av de menighetene som hadde NS-prest, og klokkernes stilling i forhold til disse.⁹⁵Rådet bestod av de to prestene i Arendal, kjøpmann Victor Tambs, tannlege R. Selmer Olsen, skolebestyrer Torgeir Fossestøl og skipsreder Arnt J. Mørland. Rådet omfattet prostiene Arendal, Østre Nedenes og Vestre Nedenes. På bispedømmeplan var man i Agder, i motsetning til i andre bispedømmer, i den situasjon at det "gamle" bispedømmeråd var i funksjon hele tiden.⁹⁶Nestformannen, Arnt J. Mørland, som bodde i Arendal, overtok som formann. Han organiserte innsamlingsarbeidet til prestelønninger, først i Arendal og så i bispedømmet. Han hjalp også til i andre bispedømmer.⁹⁷Victor Tambs satt i Den norske kirkes økonomiledelse fra april 1942 til mai 1945.⁹⁸

⁹² Gjenpart av brev fra Kirkedepartementet til Statspolitiet, Hovedkontoret, 23.10.42, i anledning Strandskogens virksomhet i Øyestad. Øyestad prestearkiv.

⁹³ Løken ble konstituert av biskop Maroni 27.oktober 1942. Statsarkivet i Kristiansand: Prosten i Arendal.

⁹⁴ Ellingsen 1986,9. Ellingsens kilde var Armann Bergh.

⁹⁵ Brev fra Arnt J. Mørland til biskop Maroni 16.3.42. Torgeir Fossestøl i Dannevig 1985,82

⁹⁶ Støylen 1984

⁹⁷ Dannevig 1985,268

⁹⁸ Prosten i Arendal. Kopibok 1943-1945.

Da Trefoldighetskirken fikk NS-prest høsten 1943, ble motstandsprestenes gudstjenester flyttet til Strømsbu bedehus, der en brukte betegnelsen ”Trefoldighet menighet”. Fra høsten 1943 og ut året 1944 kan en vel si at Trefoldighet ble den viktigste arenaen for kirkekampen i arendalsområdet, mens det tidligere hadde vært Øyestad og Tromøy.

Etter at NS-presten Rabben hadde overtatt i Øyestad, og Strandskogen var forvist, ble pastor Armann Bergh, som var hjelpeprest i Trefoldighet og Barbu, gitt et spesielt ansvar for Øyestad. Han førte de midlertidige kirkebøkene som var påbegynt av Strandskogen, og ordnet med gudstjenester ved byens prester i samarbeid med et par av Øyestad menighetsråds medlemmer.⁹⁹ Blant disse må formannen, Simon Løvdal, ha stått sentralt. Rabben utpekte ham som selve lederen av den kirkelige motstanden etter at Strandskogen og Bergh var borte. Han skal ha ordnet med gudstjenester, annonsering, dåp og begravelser.¹⁰⁰ Øyestad ”gamle” menighetsråd vedtok at klokkerne i hver sine kretser skulle rettledde menigheten om hvordan man kunne få ordnet med barnedåp, begravelser, brudevigsler og kirkelig velsignelse.¹⁰¹ Det ble holdt gudstjenester, mest på Fredheim på Bjorbekk- der Løvdal fungerte som klokker- og på Rykene bedehus, men også andre steder, som bedehusene i Strømmen og Vrengen, på Nersten og på Løddesøl. I tillegg til distriktets prester fikk en også hjelp av tilreisende prester i organisasjonenes tjeneste.¹⁰²

3.2. NS-kirken sentralt og lokalt

NS-kirken var, som den norske kirke hadde vært inntil embetsnedleggelsene våren 1942, en statskirke. Det var en viktig del av NS-kirkens selvforståelse at stat og kirke var uløselig knyttet sammen. Innenriksdepartementet slo fast at ”Etter den ordning som Grunnloven har etablert, har stat og kirke den samme øverste ledelse. Endring av kirkeledelsen kan derfor ikke finne sted uten etter beslutning av Ministerpresidenten.”¹⁰³ Ekspedisjonssjefen i Kirkedepartementet, Feyling, karakteriserte kirken som et statsanliggende,¹⁰⁴ og det samme departementet benevnte de menighetene som var under NS-kirkens kontroll ”statsmenighetene”.¹⁰⁵ Den NS-kontrollerte statskirken hadde ikke lenger kongen, men etter

⁹⁹ Brev fra prost Løken til biskop Maroni 14.1.43. Prosten i Arendal: Kopibok 1918-1951.

¹⁰⁰ Innberetning fra Rabben til Kirkedepartementet 3.7.44. Øyestad prestearkiv.

¹⁰¹ Utskrift av Øyestad menighetsråds forhandlingsmøte 27.1.43. Sak 3: Opplysningsarbeide. Prosten i Arendal: Kopibok 1943-1945.

¹⁰² To prester som skal ha oppholdt seg i lengre tid i Øyestad var Rolf Knudsen fra MF og Slyngstad fra Indremisjonsselskapet. Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 11.12.42.

¹⁰³ Svar fra Innenriksdepartementet angående ”Den Midlertidige Kirkeledelse” 7.8.42. Austad 2005,186

¹⁰⁴ Carlsen 1945,16

¹⁰⁵ Christie 1945,200

”statsakten” i februar 1942 ministerpresident Quisling som formelt overhode.¹⁰⁶ Den reelle politiske styringen lå i Kirkedepartementet. Statsråden der, og dermed den politisk ansvarlige, var Ragnar Skancke, men den som hadde mest direkte innflytelse på NS-kirkestyret, var kirkeavdelingens leder, ekspedisjonssjef Feyling. Det er også svært viktig å understreke at NS-regjeringen aldri fikk mer makt enn det Terboven var villig til å gi den. Terboven kunne sette klare grenser for NS-regjeringens maktutfoldelse, også når det gjaldt kirken.¹⁰⁷

Den kirkelige delen av NS-kirkestyret ble ivaretatt av de NS-lojale biskopene og prostene. Etter embetsnedleggelsen ville NS-myndighetene erstatte biskopene med nye, som var lojale mot den nye tid. De fleste av de nye biskopene var NS-medlemmer, alle var lojale mot NS. Prestene som hadde lagt ned sine statlige embeter nektet å ha noe som helst med disse nye biskopene å gjøre. Agder bispedømme ble nedlagt. Skien bispestol ble opprettet, og omfattet Telemark og Aust-Agder. NS-kirken i Øyestad hørte dermed til Skien bispedømme. Biskop i Skien ble sokneprest Ludvig Daae Zwilgmeyer. Vest-Agder ble lagt til Stavanger bispedømme, der prost O.J.B. Kvasnes ble biskop. NS-biskopene mente, i tråd med Kirkedepartementets syn etter at de første truslene hadde lagt seg, at de embetsnedleggende prestene måtte betraktes som værende i embete, men de gamle biskopene ble betraktet som avsatt. Derfor mente NS-biskopene å være biskoper også for motstandsprestene. Et utslag av dette var de såkalte kontorvisitasene, der NS-biskopene kom og forlangte å få etterse kirkebøkene. I november 1942 var Zwilgmeyer i arendalsdistriktet, der han oppsøkte prestene i Hisøy, Barbu og Trefoldighet. Politimakt måtte til før prestene ville la ham se kirkebøkene.¹⁰⁸

Loven om menighetsråd ble endret. Rådene skulle ikke lenger velges, men oppnevnes. Rådet skulle bestå av tre medlemmer, soknepresten som formann og to rådgivere. Den ene skulle oppnevnes av biskopen, den andre av ordføreren. Om nødvendig kunne biskopen velge en annen enn soknepresten til formann.¹⁰⁹ I Øyestad var først Harald Jensen formann i det ”nye” menighetsrådet. Jensen var en mann som ikke ønsket strid, og det var nok hovedgrunnen til at han søkte seg fritatt fra vervet kort etter Rabbens ankomst. Han skrev til Skien biskop at han

¹⁰⁶ Feyling hevdet i et foredrag 27.mars 1942 at ”Ministerpresidenten etter gjeldende kirkelig rettsorden og norsk kirkehistorie er Den norske kirkes første biskop”. Austad 1974,94.

¹⁰⁷ Et eksempel er at avskjedigelsene av to biskoper og fem prester sommeren 1941 ble erklært ugyldige. Austad 1974,84: ”Vi har her eksempler på at Reichskommissar ønsket å følge en mer moderat linje i kirkekonflikten enn NS og departementet. Samtidig ble det også klart at det var Reichskommissar som hadde den øverste makt også på det kirkepolitiske område.”

¹⁰⁸ Brev fra prost i Arendal til DMK 23.11.42. Prosten i Arendal.

¹⁰⁹ Støylen 1984,132

politisk sett var ”fulstendig enig i det nye”, men at striden gir ham mange vanskeligheter som kristen: ”Det kan jo gaa saa langt at jeg blir nødt til at stenge kirkedøren, for mine gamle venner, og det er mere enn jeg klarer.”¹¹⁰ Etter Jensen ble Rabben formann,¹¹¹ senere overtok Thv. Rønning.¹¹² Et av medlemmene var Olaf Johansen, som også var NS-ordfører i Øyestad. Utenom Rabben ser det ut til at bare Johansen var NS-medlem. Jensen og Rønning synes å ha vært blant dem som forholdt seg lojale uten å være partimedlemmer.¹¹³

En periode ble det holdt felles menighetsrådsmøter med det ”nye” menighetsrådet i Fjære.¹¹⁴ I følge Rabben¹¹⁵ var det ingen av de faste kirkegjengerne fra Øyestad som gikk i Engene kirke, men de felles menighetsrådsmøtene og Rabbens kontakter i Fjære tyder på at en liten gruppe NS-lojale derfra pleide å oppsøke Rabbens gudstjenester i Engene. Det kan også se ut til at motstandskirken, representert ved Fjære-presten, etter hvert, i alle fall fra 1944, hadde færre regelmessige gudstjenester i Engene. Kombinasjonen av NS-prest i Øyestad og motstandsprest i Fjære, og både ”gamle” og ”nye” menighetsråd i begge menigheter, må ha blitt svært vanskelig, når parolen i motstandskirken var å unngå enhver form for samarbeid med NS-kirken. En parallell ser vi i Trefoldighet menighet, der motstandspresten Armann Bergh la sine gudstjenester til Strømsbu bedehus, ikke fordi han var nektet kirken, men for å unngå ethvert samarbeid med NS-presten Haug.

Prost i Arendal prosti i NS-kirken var, etter at Rabben var konstituert en kort tid, sokneprest i Tromøy, Charles Ring. Han fikk nytt embete i Porsgrunn høsten 1943, men beholdt en stund etter embetet som prost i Arendal.¹¹⁶ At en og samme prest kunne sitte i flere embeter, med inntekter deretter, var ikke uvanlig i NS-kirken.¹¹⁷ Senere ble NS-soknepresten i Trefoldighet, Jacob Haug, ny prost. Han hadde vært sokneprest i Søndeled, og kom til Arendal da sokneprest Løken ble forvist. Fra senhøstes 1944 til nyåret 1945 fungerte han samtidig som

¹¹⁰ Brev fra Harald Jensen til Skien biskop 4.10.42. Biskopen i Skien.

¹¹¹ Brev fra Zwilgmeyer til Rabben 24.3.43. Biskopen i Skien. Kopibok 1943.

¹¹² Brev fra Zwilgmeyer til formannen i Øyestad menighetsråd, Thv. Rønning, 5.12.44. Biskopen i Skien. Kopibok 1942-1945. I Agderposten 8.4.44 nevnes ”formann Rønning” blant deltakerne på Frøylands gudstjeneste i Trefoldighetskirken langfredag.

¹¹³ Agderposten 10.7.45.

¹¹⁴ Innkalling fra Rabben 31.8.43, referat 6.9.43. Øyestad prestearkiv.

¹¹⁵ Innberetning fra Rabben til Zwilgmeyer 3.9.43. Øyestad prestearkiv.

¹¹⁶ I brev fra Rabben til prost Ring, Porsgrunn, 28.4.44 ser det ut til at Ring fremdeles er prost. Øyestad prestearkiv.

¹¹⁷ For eksempel var Zwilgmeyer samtidig sokneprest, og Haug var senere en periode både prost i Arendal, sokneprest i Trefoldighet og sokneprest i Øyestad. Før han overtok Øyestad hadde han også mottatt lønn som sokneprest i Søndeled og prost i Aust-Nedenes.

sokneprest i Øyestad etter at Rabben flyttet. Den siste tiden før frigjøringen var han konstituert domprost i Stavanger.

De andre menighetene i arendalsdistriktet hadde prester som var lojale mot DMK, Kirkens Grunn og biskop Maroni, men i tre menigheter hadde NS-kirken altså kontroll i kortere eller lengre tid. I Tromøy fikk den forviste presten Ruud komme tilbake etter at Ring var flyttet i 1943, og NS-kirken hadde tydeligvis ingen å sette i stedet. Ruud tok da opp igjen prestegjeringen i Tromøy, fortsatt lojal mot Den Midlertidige Kirkeledelse.¹¹⁸ Til gjengjeld ble som sagt Trefoldighetskirken nazifisert. I sin avhandling om kirkekampen i Arendal hevder Gunnar Ellingsen at Trefoldighet menighet var særlig hardt rammet, og i realiteten var sentrum for kirkekampen i Agder.¹¹⁹ Det er nok riktig når det gjelder perioden fra høsten 1943 og ut 1944, men i 1942-43 skjedde de mest direkte konfliktene i Øyestad og Tromøy. Øyestad var dessuten den menigheten i distriktet som var desidert lengst under NS-kirken, fra september/oktober 1942 til frigjøringen. De siste månedene før frigjøringen synes riktignok aktiviteten å ha vært minimal.

3.3. Kirkelig ansatte

Som nevnt, gjaldt embetsnedleggelsene formelt bare biskopene og prestene. Derfor kom øvrige kirkelige ansatte i en vanskelig situasjon i menigheter med NS-prest. Selv om de kirkelig ansatte i Øyestad hadde erklært sin støtte til Landmark etter embetsnedleggelsen, var de fremdeles offentlig, det vil si kommunalt, lønnet, og dermed ble det forventet at de skulle gjøre tjeneste ved NS-prestens gudstjenester. På grunn av sin aktive medvirkning ved Strandskogens gudstjenester ble klokkerne Løvdal og Haugaa, i henholdsvis Bjorbekk og Øyestad gamle kirker, raskt suspendert, og organistene i Bjorbekk og gamle Øyestad sa opp. Organist Anne Johnsen i Bjorbekk hadde leddgikt. Derfor hadde hennes datter, Edle, i svært ung alder begynt å lære orgelspill, slik at hun kunne avlaste moren ved å spille til noen av salmene. 12 år gammel var hun for første gang betalt vikar for moren. Da moren høsten 1942 sa opp, nektet Edle, etter å ha spilt en gang for Rabben, på grunn av morens oppsigelsestid - å fortsette å spille. Det hjalp ikke at Rabben kom hjem til familien og prøvde å overtale

¹¹⁸ Denne overtakelsen var noe kontroversiell. Sagedahl mente den var "et brudd på den kamplinje vi alle må holde på." En privatperson på Tromøy hadde nemlig henvendt seg til Feyling for å få opphevet Ruuds forvisning fra Tromøy. Ruuds overtakelse av Tromøy ble imidlertid godkjent av DMK og biskop Maroni. Brev fra Sagedahl til biskop Maroni 12.1.44 og 24.2.44. Selv tok Sagedahl Trefoldighetskirken tilbake 1.januar 1945, men han hadde ingen forvisningsdom.

¹¹⁹ Ellingsen 1986,1

henne.¹²⁰ Dette ble innberettet til Kirkedepartementet: ”Menighetsrådet oppfatter dette at Edle ikke lenger vil spille, som en demonstrasjon mot os. Men lille Edle er ikke mer enn 12-13 år gammel.”¹²¹ Rabben og det ”nye” menighetsrådet tilbød organisten i Øyestad gamle kirke, Ruth Gundersen, å bli organist også i Bjorbekk. Da sa hun opp stillingen også i gamle Øyestad. Rabben måtte dermed klare seg uten organist, men til slutt klarte man å få en søker. Vedkommende hadde ikke spilt orgel på flere år, og derfor søkte Rabben – siden den nye organisten bodde i Arendal - det ”nye” menighetsrådet der om at hun måtte få øve i Trefoldighetskirken, noe som ble innvilget.¹²² Kirketjenerne fortsatte imidlertid i sine stillinger, og sa seg villige til å overta det de kunne også av klokkernes oppgaver. Kanskje de oppfattet sine oppgaver som å være av mer praktisk art enn klokkernes og organistenes, og at det derfor var mindre problematisk å fortsette under Rabben? Kirketjeneren i gamle Øyestad fortsatte i sin stilling også lenge etter krigen.

Det var i alle fall vanskelig å få søkere der en stilling var ledig. Organiststillingen er nevnt, og i tillegg bød det på problemer å besette stillingene som kirkeverger i Bjorbekk og Øyestad gamle kirker, som klokkerne Løvdal og Haugaa hadde hatt. Her ble to medlemmer av det ”nye” menighetsrådet foreslått. En av dem var ordfører Johansen, som imidlertid ikke ble godtatt, på grunn av bestemmelser om han ikke kunne være kasserer for kirkefondet og samtidig sitte i formannskapet.¹²³ Rabben hadde på vegne av det ”nye” menighetsrådet søkt om dispensasjon for dette, med begrunnelsen at ”Det er nemlig svært vanskelig her å få skikkede og intereserte folk til disse stillinger.”¹²⁴

3.4. NS-lekmannsprestene

Bakgrunnen for å utnevne lekmenn til prester var den enorme prestemangelen NS-kirkestyret stod overfor etter at over 90 prosent av prestene hadde brutt med staten. En hadde tydeligvis ikke til hensikt å gi opp tanken om å etablere en fungerende, lojal statskirke, så det er på denne bakgrunnen en må forstå ordinasjonene som ble foretatt innen NS-kirken. Grunnlaget var lagt i en lov av 7.april 1942, som gav anledning til å ordinere misjonsprester, norsk-amerikanske prester og ”kvalifiserte lekmenn” til prester. 32 menn ble ordinert innen NS-kirken. 8 av dem var teologiske kandidater, 4 teologistudenter. De fleste var

¹²⁰ Samtale med Edle Brune 28.3.11. Rabben skal ikke ha opptrådt truende eller ubehagelig, men han prøvde energisk å overtale henne til å spille.

¹²¹ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 19.11.42. Øyestad prestearkiv.

¹²² Brev fra Rabben til Arendal menighetsråd 2.8.43 og svar 9.8.43. Øyestad prestearkiv.

¹²³ Brev fra Kirkedepartementet via Skiens stiftsdireksjon 19.5.43. Øyestad prestearkiv.

¹²⁴ Brev til Kirkedepartementet fra Øyestad menighetsråd ved kst. sokneprest, 9.11.42. Øyestad prestearkiv.

lekmenn.¹²⁵Mange flere skal ha meldt seg, men ble forkastet. Ser en på titlene, legger en merke til at de fleste hadde yrkesbakgrunn fra ulike kristne sammenhenger, men mange av dem var ikke lenger i disse stillingene.¹²⁶Minst 7 hadde frikirkelig bakgrunn, 9 hvis en regner med to med bakgrunn fra Frelsesarmeen. Minst tre hadde bakgrunn fra kirkesamfunn med baptistisk dåpssyn, to av dem pinsevenner. Disse, som kom mer eller mindre direkte fra samfunn som forkastet barnedåpen, skulle nå som en viktig del av sin prestedtjeneste døpe barn. En av dem var Lars Rabben. Han hadde tidligere vært sekretær og emissær i lutherske lekmannsorganisasjoner, men hadde senere gått over til pinsebevegelsen og arbeidet som vaktmester i pinsemenigheten Filadelfia i Oslo.

Knappt noen av disse lekmennene ville vært aktuelle som prester under normale forhold, aller minst de med frikirkelig bakgrunn. Felles for dem var medlemskap i eller sympati med NS. Hadde de først og fremst politiske grunner til å gå inn som prester i NS-kirken? Skulle en finne ut av motivene, måtte en gå inn på hvert enkelt tilfelle. For noen kan sikkert et ønske om å hjelpe kirken spilt inn sammen med NS-sympatien. Ellers kan personlig ærgjerrighet, det å kunne oppnå stillinger som en tidligere var utelukket fra, ha vært et motiv. Noen, som Rabben og Haug, hadde hatt vanskeligheter i tidligere arbeidsforhold.¹²⁷Vanskeligst er det å forstå dem som kom fra andre kirkesamfunn. I tillegg til politiske motiver kan trolig en opplevelse av å være isolert i sine tidligere menigheter på grunn av NS-sympatier, ha spilt inn. NS-kirken kan ha fungert som tilfluktssted for NS-sympatiserende kristne som ikke lenger følte seg hjemme i sine tidligere sammenhenger. Andreas Hanssen er trolig et godt eksempel på dette. Han var metodist, men hadde gitt ut et skrift der han polemiserte mot barnedåpen. En skulle dermed tro at Den norske kirke ikke ville være et naturlig valg når Hanssen byttet kirkesamfunn. I 1941 meldte han seg imidlertid inn, og stilte seg på NS-kirkens side da bruddet kom. Som nevnt endte også Hanssen som NS-prest.

Samtidens og ettertidens dom over NS-lekmannsprestene har vært gjennomgående hard.¹²⁸ At flertallet av de nye prestene, 21, ble ordinert det første året, 1942, kan si sitt om at disse

¹²⁵ Carlsen 1945,170-171

¹²⁶ Carlsen 1945,170-171. Rabben betegnes bl.a. som "fhv. emissær", Haug som "fhv. kretssekretær".

¹²⁷ Haug hadde vært ansatt i Santalmisjonen, men var blitt oppsagt i 1932, visstnok pga noe med regnskaper. Zwilgmeyer skyldte, i et brev der han anbefalte Haug, på "intriger", og hevdet at Haug ikke var i stand til å gjøre noe uhederlig. Skien biskop. Det gikk rykter om at Rabben hadde begått underslag i sin tid i Santalmisjonen.

¹²⁸ Christie 1945: "Når man ser på kvaliteten hos dem som ble antatt, må man gjøre seg visse refleksjoner over dem som ikke ble det. (...) Så alvorlig dette forhold enn var, at presteskaper ble rekruttert med menn som både religiøst, moralsk, teologisk, dannelsesmessig og menneskelig var undermålere(...) Ingen ting kunne mer talende vitne om den fullstendige mangel på tillit og tilslutning til NS hos den anstendige del av folket enn det lavmål som disse nye tjenerne i NS-kirken representerte." Wisløff 1971: "Man kan trygt si at disse ikke bidro til å

ikke har blitt betraktet som noen suksess, heller ikke innad i NS-kirken. I den retning peker et brev fra Kirkedepartementet i oktober 1943, skrevet av Feyling.¹²⁹ Her skriver Feyling at selv om ingen ble ordinert uten å ha framlagt attester for kristelig forkynnerarbeid og moralsk vandel, er heller ikke den lojale del av kirkefolket interessert i å få en ikke utdannet mann som prest. Feyling skriver videre: ”Flere av legmannsprestene har dessuten vist liten evne til forsiktig opptreden i denne vanskelige tid i kirken, og har derved påført kirkestyrelsen en rekke unødvendige problemer som en til dels har vært nødt til å løse ved Statspolitiets hjelp.” Biskop Zwiilmeyer i Skien ordinerte på sin side ingen nye prester; han var hele tiden imot tiltaket og mente det trengtes godt utdannede teologer.¹³⁰

Tallet på ordinasjoner innen NS-kirken sank til 5 i 1943 og 6 i 1944.¹³¹ Det synkende antallet kan også skyldes at en innen NS-kirken mer og mer begynte å miste troen på at den kunne bli en virkelig fungerende statskirke.

Ved frigjøringen ble det gjort et tydelig skille mellom de NS-ordinerte prestene og de øvrige prestene som hadde stilt seg lojale til NS. Den sistnevnte gruppen ble betraktet som prester som hadde sviktet kirken i kampen. De NS-ordinerte prestene ble ikke regnet som prester, siden deres ordinasjon ble regnet som ulovlig. Ved frigjøringen fikk de et brev der det stod at de uten lovlig kirkens kall hadde sneket seg inn i kirkens tjeneste. Brevet avsluttet med at ”Da De ikke er prest”, hører resten av oppgjøret ikke inn under kirken, men under de sivile myndigheter.¹³²

Som tidligere nevnt ble også de NS-prestene som var prester før krigen, rammet av boikott fra menighetene og fra motstandsprestene. Imidlertid gir en gjennomlesning av prestenes forklaringer i forbindelse med landssviksakene, et inntrykk av at når det gjelder Ring og Zwiilmeyer, beklaget prestene at de var nødt til å behandle dem slik de gjorde. Et slikt forbehold kommer ikke til uttrykk når det gjelder lekmannsprestene Rabben og Haug. De ble også dømt for å ha latt seg ordinere og utnevne uten de nødvendige kvalifikasjoner.

heve NS' anseelse der de kom. (...) Gjennomgående var det intellektuelle og moralske nivå hos disse menn ikke imponerende.”

¹²⁹ Brev fra Kirkedepartementet 7.10.43, om nærmere bestemmelser om betingelsene for og virkningene av legmanns (ikke-teologers) utnevning til geistlige embeter. Skien biskop.

¹³⁰ I følge Zwiilmeyers forklaring til advokat Alf Wesseltoft 24.7.45. Landssvikarkivet: Ludvig Daae Zwiilmeyer.

¹³¹ I følge liste hos Carlsen 1945, 170-171

¹³² Schubeler 1945, 408

3.5. Rabbens bakgrunn og utnevning til Øyestad

Det var lite ved Lars Rabbens bakgrunn som skulle tilsi at han skulle bli prest. Han var født i 1882 i Austevoll i Hordaland; faren var gårdbruker og håndverker.¹³³ Av utdanning hadde Rabben 7 års folkeskole. I følge eget utsagn¹³⁴ gikk han til sjøs som kelner i en alder av 15 år. I 1904 ble han, etter eget utsagn, frelst.¹³⁵ Han var før han ble ordinert pinsevevner, men han hadde også en luthersk bakgrunn. Før han gikk over til pinsebevegelsen, hadde han hatt sitt virke i to lutherske lekmannsorganisasjoner; i følge hans egne opplysninger som forkynner i Den Indre Sjømannsmisjon fra 1906 til 1919, og som hovedkasserer og forretningsfører, og senere reisesekretær, i Santalmisjonen fra 1920 til 1925.¹³⁶ Han skal ha vært tvunget til å slutte, av årsaker som ikke framgår klart av kildene. Christie mente å vite at det dreide seg om underslag, men i saken mot Rabben er det, i motsetning til i saken mot Haug, som det gikk nokså parallele rykter om, ikke gjort noe poeng av det eller forsøk på å finne ut av saken.¹³⁷ Kanskje det blir noe lettere å forstå at Rabben så brått kunne gå over fra pinsebevegelsen til en prestegjerning når en tar i betraktning at han hadde vært lutheraner tidligere.¹³⁸ Etter tiden i Santalmisjonen begynte han i forretningsvirksomhet som byselger.¹³⁹ De siste ti årene før Rabben ble prest var han vaktmester, eller pedell som betegnelsen ofte var den gangen, i pinsemenigheten Filadelfia i Oslo. Han har også hatt en liten forretning, som datteren senere overtok.

Rabben var blant de første som ble ordinert innen NS-kirken. Han ble ordinert 3.juli 1942 i Oslo domkirke av biskop Lars Frøyland. Sin første prestestilling hadde Rabben som hjelpeprest i Kampen i Oslo. I følge Christie gjorde Rabben seg umulig i Kampen, og han klarte ikke å samarbeide godt med den andre NS-presten der. I følge Christie lå dessuten Rabbens veltalenhet ”ikke så vel til rette for et hovedstadspublikum”, og derfor ble han i følge Christie ”sendt til Øiestad i det håp at fordringene der muligens var noe mer

¹³³ I følge intervju med Rabben i Vestlandske Tidende 2.10.42.

¹³⁴ Gitt i avhør etter frigjøringen, i følge Agderposten 15.8.45

¹³⁵ Brev til styret i Vrengen bedehus 9.10.42. Øyestad prestearkiv.

¹³⁶ Brev til Kirkedepartementet 26.8.43, med søknad om å få godkjent ansiennitet. Øyestad prestearkiv, korrespondanse 1942-1945

¹³⁷ Landssvikarkivet: Sakene mot Lars Rabben og Jakob Almarinius Kristensen Haug.

¹³⁸ I intervjuet 2.10.42 i Vestlandske Tidende ble det nevnt at Rabben hadde vært arbeider i Den indre Sjømannsmisjon og Santalmisjonen, ikke at han hadde vært pinsevevner og vaktmester. I mange fremstillinger fra motstandssiden er det motsatt.

¹³⁹ Agderposten 15.8.45

beskjedne.”¹⁴⁰Christies beskrivelse er et godt eksempel på de mange sterkt negative vurderingene av NS-lekmannsprestene.

Kildene gir få sikre opplysninger om hvorfor akkurat Rabben ble sendt til nettopp Øyestad; det kan være mer eller mindre tilfeldig. Rabben var ikke biskop Zwilgmeyers førstevalg. Han anmodet stud.theol. Thorleif Tinholt, som ble ordinert samtidig med Rabben, om å bestyre Øyestad¹⁴¹, men Tinholt fikk et annet embete.

Etter bruddet med staten var det uaktuelt for prester på motstandssiden å søke presteembeter på vanlig måte. Å søke embete ville si å stille seg under NS-kirken. En bivirkning av dette var at NS-kirken dermed kunne sette inn sine egne prester når et embete var ledig, og dette skjedde i Øyestad.

3.6. Rabben kommer til Øyestad

Lars Rabben kom til Øyestad 9.september 1942. Biskop Zwilgmeyer hadde skrevet til prost Landmark og bedt ham skaffe Rabben med familie to rom i prestegården inntil Landmark kunne flytte ut. ¹⁴² Landmark gikk svært motvillig med på dette. Møtet mellom Landmark og Rabben er skildret slik i en innberetning fra Rabben til Kirkedepartementet 14.oktober 1942:¹⁴³ ”Vi ankom hit onsdag den 9 sept. Og overtok soknekallet den 10 do. Mottakelsen var meget kold. Men to værelser var reserveret os. Ved overleveringen den 10 begynte straks provst Landmark, nokså brysk og eksaminere mig. ”Er De ordinert? Ja. ”Hvem har ordinert Dem? Biskop Frøyland. ”Ja, her blir det ingen forståelse.”(...) ”Efter gjennomgåelsen av kirkebøker og en del dokumenter vedrørende nogle legater, havde Landmark satt opp en kvittering hvorpå der var påført sterke protester mot å overlevere til mig og at han ikke anerkjendte mig som ret prest og kun vilde bøie sig for makten m.v. Han var meget utfordrende.” Rabben på sin side nektet å skrive under en slik kvittering: ”Jeg fandt nu at tiden var inne til å skape klare linjer og jeg sa rolig men bestemt: De tar ganske grundig feil provst Landmark, hvis de tror at De har med en umyndig gutt å gjøre. Hos mig får De ikke

¹⁴⁰ Christie 1945,300 og 306. I følge en artikkel i Kirke og Kultur 50,1945, ”Kirkekampen på Kampen”, ble Rabben sendt til Kampen fordi NS-presten der hadde så å si tom kirke, men da det ikke gikk bedre med Rabben, ble han sendt til Øyestad.

¹⁴¹ Brev fra Zwilgmeyer til ordinert prest Tinholt. Skien biskop. Kopibok 1942. 1173/1942. Tinholt er nevnt hos Carlsen 1945,170-171: Ulovlig ”ordinerte” prester i nazistkirken.

¹⁴² Brev fra Skien biskop, L.D. Zwilgmeyer til prost Landmark 7.9.42. Øyestad prestearkiv.

¹⁴³ Til kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv. Jeg vurderer dette til å være en nokså troverdig kilde når det gjelder de faktiske forhold, som møtet med Landmark, nesten tomme kirker (Agderposten etter frigjøringen og Strandskogens beretning fra 1946 bekrefter Rabbens tall) og folk som ikke ville hilse på Rabben. Rabben pynter ikke på forholdene i sin innberetning.

nogen slik kvittering. De skal få behørig kvittering for de dokumenter jeg overtar, punktum. Han forsøkte sig flere gange, men jeg avslog bestemt å skrive under slikt sludder. Jeg meddelte ham rolig at hans erkjennelse av mig som prest, ikke interesserte mig eller hadde nogen betydning. Så gav han sig.”

Vi ser her at begge partene prøver å holde klare linjer ut fra hvert sitt syn på situasjonen. Landmark har nok, selv om han egentlig var pensjonist, prøvd å sitte i prestegården og fungere som menighetens prest inntil en ny prest fra Den Midlertidige Kirkeledelse kunne overta. Landmark måtte få fram at det ikke var frivillig han gav fra seg til Rabben, det var fordi han, som Rabben siterer ham, ”kun vilde bøie sig for makten”. Rabben mente for sin del at han hadde retten på sin side, og derfor kunne han ikke godta å underskrive en kvittering påført Landmarks protester. Det var viktig for Rabben at han ikke var avhengig av Landmarks godkjennelse som prest.

Landmark hadde gjort sitt ytterste for å ordne med gudstjenester i tiden fremover, selv om han egentlig skulle ha gått av. Det var tydelig at han ønsket å holde Rabben borte fra kirkene så lenge som mulig, i påvente av en ny prest som DMK og biskop Maroni ville sende. Derfor var det først 27.september 1942 Rabben holdt sin første gudstjeneste i Øyestad. Til Agderposten¹⁴⁴ sa Rabben at det var fordi Landmark ”hadde ordnet med en del gudstjenester framover”. I følge Rabbens innberetning hadde han gått med på at disse gudstjenestene ble holdt som planlagt: ”Efter en del overveielse lot jeg ham få det, idet jeg tenkte at disse imøtekommelser kanskje vilde mildne overgangen og muligens bygge en liten bro over svælget.” Samme søndag som Rabben holdt sin første gudstjeneste i Øyestad gamle kirke, hadde Landmark sin siste gudstjeneste i hovedkirken Bjorbekk. Selv om dette for så vidt var avtalt mellom dem, vitner dette om manglende kontakt og samarbeid mellom menigheten og dens tidligere sokneprest på den ene siden, og Rabben på den andre.

Rabben ble boikottet fra første øyeblikk i Øyestad. Kirkebesøket under Rabbens gudstjenester taler sitt tydelige språk. I følge Rabben selv var det fire tilhørere på hans første gudstjeneste i Øyestad. Neste søndag var det seks. I Bjorbekk var det i følge Rabben fire tilhørere på hans første gudstjeneste. Rabben la i sin innberetning skylden for forholdene på Landmark og hans agitasjon i kirkene. ”Provst Landmark har utøvet en intens agitasjon her i Bjorbekk og Øyestad kirker. Han har læst opp kirkeopposisjonens skrivelser hele 11 –elleve- gange. Derav 2 gange efter han gikk av som sokneprest (..) At denne ihærdige agitasjon har båret rikelige

¹⁴⁴ Agderposten 2.10.42.

frukter merkes i alle områder her.” Rabben beskriver hvordan folk nektet å hilse på ham. ”Mange mennesker vil ikke se til den side jeg går. Endog barna går alle forbi, gaper på en men ikke hilser. ”Selv hevdet Rabben å gjøre sitt beste for å gjøre forholdene bedre. ”Men jeg hilser på alle, går gjerne tvers overveien¹⁴⁵ og håndhilser, når det er eldre menn. Og barna hilser jeg på og smiler til. Så det synes å tine lidt op efterhvert.” Rabben virker troverdig når han beskriver hvordan folk unngår ham, men det var nok ønsketenkning fra hans side når han hevdet at det tinte litt opp etter hvert.

I den før nevnte notisen i Agderposten¹⁴⁶ sier Rabben: ”Jeg kommer med det gamle budskap om nåde og forlatelse fra synd(...)- det samme budskap som har lydt over Norge i så mange, mange år.” Hvorfor var det om å gjøre for Rabben å understreke at han kom med det samme gamle budskap? Trolig ønsket Rabben å berolige dem som var skeptiske. Han mente å komme ikke først og fremst som NS-styrets mann, men som prest og forkynner av det kristne budskap. Det samme ser vi i et brev til styret i Vrengen bedehus, der Rabben opplyser at han er ”...et personlig Guds barn. Blev frelst i 1904 og har siden levet i et ubrutt samfunn med Jesus Kristus. Videre kan jeg meddele at jeg kun forkynner det gamle gode Bibelske evangelium om synd og naade, efter vor Lutherske bekjennelse.” Rabben søkte ved denne anledningen om å få bruke bedehuset til ”oppbyggelse”, men verken denne, eller tilsvarende henvendelser til andre bedehus, synes å være besvart. Bedehusfolket holdt seg på motstandskirkens side.¹⁴⁷

3.7. Rabbens første preken i Øyestad

Det samme ønsket om å berolige kan leses ut av Rabbens første preken i Øyestad, holdt i Øyestad gamle kirke 27.september 1942. At den ble gjengitt i Agderposten¹⁴⁸, kan skyldes Rabbens ønske om å nå ut til flere enn dem som hørte prekenen da den ble holdt.¹⁴⁹ I en ingress skriver Agderposten: ”Fra interessert hold er vi bedt om å gjengi sokneprest Rabbens preken under gudstjenesten i Øyestad kirke søndag. ”Jeg anser det som sannsynlig at det er Rabben selv som har sendt avisen sin preken, i et forsøk på å nå ut til dem som i

¹⁴⁵ Rabben har, i likhet med flere av aktørene, en del særegenheter og inkonsekvenser i rettskrivningen. (han bruker ikke den offisielle ”NS-rettskrivingen”) Det er nærliggende å tilskrive disse de hyppige rettskrivningsreformene i første halvdel av 1900-tallet, som nok skapte språklig usikkerhet.

¹⁴⁶ Agderposten 2.10.42.

¹⁴⁷ Brev til bestyrelsen for Vrængen bedehus, 9.10.42. Øyestad prestearkiv.

¹⁴⁸ Agderposten 3.10.42. I Agderposten 15.8.45 ironiseres det over Rabbens ”geniale tiltredelsespreken.” Etter mitt syn sier dette mer om stemningen ved frigjøringen enn om Rabbens preken.

¹⁴⁹ I følge Rabben selv i sin innberetning 14.10.42 var det 4. I følge Strandskogen 3-4 tilhørere. Strandskogen 1946,1.

utgangspunktet ikke ønsket ham velkommen, og som ikke ville høre ham preke. Til dem vil han trolig vise at han slett ikke preker nazisme og politikk.

Prekenen, holdt 17.søndag etter trefoldighet, tar utgangspunkt i Mark.2,18-28. Rabben referer tekstens bilde av forholdet mellom Jesus og de troende som forholdet mellom brud og brudgom. Jesus vil i følge Rabben si at et menneske er virkelig lykkelig kun hos Jesus. Dette beror på at Jesus har frelst menneskene med sitt blod. Å være lykkelig bare hos Jesus beror også på at han har ført menneskene inn i kjærlighetens samfunn med seg. Å være lykkelig hos Jesus kommer også av at han har en ”trefoldig” plan med menneskene; å danne en kristen karakter, bruke menneskene til velsignelse for hverandre, og redde menneskene inn i sin himmel til sist. Rabben avslutter: ”Her i klagens og mangelens verden - finnes der mennesker – ofte pur fattige mennesker – som er så rike at de intet mangler. Det er fordi de bor i Jesus Kristus og har alt sitt i ham! – Dette er kjærlighetens lykke. Kjære tilhører, er du med, eier du dette?”

Rabbens preken er, bortsett fra en lite konkret henvisning til ”mangelens og klagens verden”, fri for politiske og aktuelle referanser. Den er så å si fri for henvisninger til hvordan en kristen skal innrette sitt liv i denne verden og i den aktuelle situasjonen. Det er en ”upolitisk” preken, helt etter Kirkedepartementets henstilling om å konsentrere seg om det rent evighetsmessige i evangeliet. Så lenge jeg ikke har flere av Rabbens prekener¹⁵⁰, er det umulig å avgjøre om denne prekenen var representativ for hans forkynnelse i Øyestad, eller om han ved denne anledningen anstrengte seg for å holde det politiske borte, i et forsøk på å berolige. Det er etter min vurdering ikke usannsynlig at denne prekenen kan være representativ. Rabben hadde mange års erfaring som lekpredikant, og det er slett ikke gitt at den nye rollen han havnet i som NS-prest førte til noen forandring i måten han prekte på, annet enn at han nå måtte følge tekstrekkene. Likevel kan også det ”upolitiske” være indirekte politisk. At han eventuelt prekte upolitisk, førte ikke til at han ble annerledes vurdert enn det han ble i utgangspunktet; som en ulovlig og politisk innsatt prest. Prekenen gir uansett ikke noe godt grunnlag for å vurdere Rabben som prest. Hans innlegg i Agderposten i februar 1943¹⁵¹ gir derimot klart inntrykk av sammenblanding av kristne og politiske argumenter, og Rabbens opptreden ved mange begravelser vitner om en maktbruk som sa langt mer for de fleste enn det han måtte si i sine prekener – som svært få gikk for å høre. Kirkekampen handlet dessuten først og fremst

¹⁵⁰ I dagsregistreret har Rabben satt ”overskrifter” på de ulike gudstjenestene han har holdt, som antakelig dekker prekenenes hovedtema. Lite tyder på at politikk har vært hovedsaken. Øyestad prestearkiv.

¹⁵¹ ”Det store misgrep”, Agderposten 27.2.43. Se punkt 4,3.

om hvordan kirken prinsipielt skulle stille seg til det totalitære NS-styret, ikke hvor gode NS-prestene var til å preke eller hvordan de var som enkeltpersoner.

3.8. Motstandskirken og innsettelsen av Strandskogen

Selv om det ikke kunne skje en normal presteansettelse, ville ikke Den Midlertidige Kirkeledelse overlate Øyestad til seg selv. Pastor Knut Strandskogen, som var sekretær i Det Norske Misjonsselskap, ble etter innstilling fra "det gamle" menighetsrådet og biskop James Maroni utnevnt til prest i Øyestad av Den Midlertidige Kirkeledelse. Strandskogen var født i Drangedal i Telemark i 1903, og hadde tatt embetseksamen i 1934. Han hadde vikariert i Øyestad noen måneder i 1940, mens Landmark var syk. Strandskogen var sterkt ønsket av menigheten, men det var ikke noe enkelt valg for ham å ta stillingen i Øyestad, for han hadde vært i konflikt med NS før. I følge Strandskogen ble han advart: "Går du til Øyestad, går du rett i kasjotten." Videre forteller Strandskogen: "Maroni rådet meg til å søke råd og hjelp hos professor Hallesby, som var formann i den midlertidige kirkeledelse. (...) Han var klar over hvilke risiko det var å gå til Øyestad i menighetens og min situasjon. Men etter samtale og bønn ble det klart for meg at jeg måtte gå til Øyestad. Jeg måtte se det som et kall fra kirkens herre."¹⁵² Det Norske Misjonsselskap, der Strandskogen var fast ansatt, stilte ham fritt med hensyn til å si ja til tjenesten i Øyestad.

Strandskogen ble innsatt av prost Kristen Løken i Bjorbekk kirke søndag 4.oktober 1942. Han kom altså til Øyestad litt etter Rabben, som hadde installert seg på prestegården. I følge Rabben ble gudstjenesten der Strandskogen ble innsatt kunngjort ved plakater og ved annonse i lokalavisen. Vi ser her at Rabben, som bodde i presteboligen like ved Bjorbekk kirke, ble forsøkt holdt uvitende om det som skulle skje, og innsettelsen av Strandskogen kunne skje som planlagt. Rabben på sin side henvender seg til NS-statens organer for å prøve å stanse motparten. I sin innberetning til departementet¹⁵³ skriver Rabben at Landmark sa: "Jeg vet ikke når det blir Gudstj. her i Bjorbekk kirke, nei jeg vet ikke det. Men der arbeides med å senne eder en mann og må Gud senne eder en mann som dere har kjærlighet til og har tillid til. Tillid sterkt betonet. Og dere vil nok få en hård tid her i Øyestad, nu fremover." Videre beretter Rabben: "Denne mann er nu sendt hit. Søndag den 4" tok kirkeopposisjonen Øyestad kirke til høimesse ved pastor Strandskogen. Soknepr. Løken var tilstede og innsatte Strandskogen til prest i Øyestad. Kirken var tatt ulovlig. Der var ingen henvendelse gjort til

¹⁵² Strandskogen 1946,1

¹⁵³ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv

menighetsrådet.” Rabben viser mot slutten av sin innberetning en tro på at bruk av tvangsmidler, fulgt av ”opplysning”, kunne få folk til å forstå alvorret og la være å slutte opp om ”kirkeopposisjonen”: ”Her trænges en del oprydning, så der skapes en platform som her kan arbeides på og så opplysning og orientering. Hvis dette sker på en forstandig anlagt måte, tror jeg det skal gå. Folket mangler, efter det som er forefaldt her, respekt for vore anordninger og for os som er forhånden her.”

3.9. Rabben mot Strandskogen. NS-kirke og motstandskirke i Øyestad høsten 1942

I Agderposten for 23. og 30.oktober 1942 står ”sokneprest Rabben” og ”pastor Strandskogen” etter hverandre i gudstjenestelista. Det eneste spesielle en legger merke til, er at Rabben bruker embetstittelen sokneprest, mens Strandskogen brukte ”pastor”, som var betegnelsen i motstandskirken etter bruddet med staten. En legger også merke til at Strandskogens gudstjeneste ved den sistnevnte anledningen var lagt til Løddesøl bedehus, ikke til kirken.

I virkeligheten var det på dette tidspunkt åpen kamp mellom de to. I følge Strandskogen¹⁵⁴ skrev Rabben straks til klokkerne og kirketjenerne ved Bjorbekk og Øyestad kirker og nektet dem å åpne dørene for Strandskogen, og truet med de alvorligste konsekvenser hvis hans pålegg ikke ble fulgt. Formannen i menighetsrådet, lærer og klokker Løvdal, var derfor i tvil om de skulle legge Strandskogens gudstjenester til kirkene eller til bedehusene. Løvdal rådførte seg med prost Løken i Arendal og nestformann i bispedømmerrådet, Arnt J. Mørland, og man bestemte seg for å bruke kirkene til Strandskogens gudstjenester. Begrunnelsen var at kirkeledelsen (DMK) holdt på at menighetene hadde rett til sine kirker, og at de ”gamle” menighetsrådene hadde rett til å bestemme over bruken av dem. Øyestad skulle stå som et eksempel for andre menigheter som ville komme opp i en tilsvarende situasjon.¹⁵⁵ Søndag 11.oktober skulle Strandskogen ha gudstjeneste i Bjorbekk kirke. Dagen før kom kirketjener Arvesen til klokker Løvdal og fortalte at Rabben hadde nektet ham å åpne kirken for Strandskogen siden denne ikke hadde søkt tillatelse hos det ”nye” menighetsrådet. Selv om Løvdal sa at han kunne åpne i stedet for kirketjeneren, åpnet sistnevnte kirken og gjorde tjeneste under gudstjenesten. Kirken skal ha vært full denne søndagen. Strandskogen forteller: ”Før gudstjenesten opplyste Løvdal at det så ut til å bli vanskeligheter med kirkene. Han leste opp trusselbrevet fra Rabben. Da dette var

¹⁵⁴ Strandskogen 1946,1

¹⁵⁵ Strandskogen 1946,1

avsluttet med ”Heil og sæl,- Lars Rabben” begynte enkelte i kirken å le, andre følte det pinlig. Men mange kjente nok også på alvor i situasjonen.”¹⁵⁶ I følge Strandskogen ventet nå både han og Løvdal at de ville bli arrestert. I følge Strandskogen anmeldte Rabben ham til politiet, men arrestasjonen skal ha blitt forhindret av NS-ordføreren i Øyestad, siden det ville være for drastisk på det daværende tidspunkt. Det kan imidlertid ikke sees at Rabben noen gang anmeldte folk direkte til politiet. Han skrev innberetninger til Kirkedepartementet, som så kontaktet Statspolitiet.

I tillegg til konfliktene om bruk av kirkene og vanlige gudstjenester, ble det et par harde konfrontasjoner mellom Rabben og Strandskogen om begravelser. De pårørende ønsket Strandskogen, noe Rabben nektet å godta. Rabbens opptreden ved disse begravelsene må klart ha bidratt til å øke spenningsnivået mellom partene, og motviljen mot Rabben og NS. Jeg velger å komme nærmere tilbake til dette i et eget punkt om begravelser, men siterer det Rabben og Strandskogen skal ha sagt ved en av disse konfrontasjonene, og som oppsummerer de to partenes syn på kirkekampen: (Rabben:) ”Dette er demonstrasjon. De har ingenting her å gjøre.” (...) Men han (Rabben) pukket videre på at jeg (Strandskogen) ingen rett hadde, og at alt jeg gjorde var ulovlig. Da sa jeg: (Strandskogen) ”Jeg mener også å ha min rett. Jeg er her etter fullmakt fra vår biskop, J. Maroni, og etter kall fra menighetsrådet, og er kommet for menighetens skyld, og ikke for min egen skyld.”¹⁵⁷ Dette uttrykker kirkekampen, både i Øyestad og generelt, i et nøtteskall. NS-kirken mente motstandskirken drev med ulovlig streik og demonstrasjoner, og på ulovlig vis motarbeidet NS-prestene. Motstandskirkens prester mente på sin side at de gjorde sin tjeneste etter kall fra de rette biskoper og fra menighetene.

Den fjerde søndagen Rabben og Strandskogen gjorde tjeneste i Øyestad, hadde Rabben tillyst gudstjenester både i Bjorbekk og Øyestad, henholdsvis på formiddagen og ettermiddagen, for på den måten å stenge Strandskogen ute. I stedet holdt Strandskogen gudstjeneste i et av bedehusene. Uken etter møtte Rabben opp, sammen med lensmannen, hos Løvdal, og forlangte å få utlevert menighetsrådets protokoller og nøklene til Bjorbekk kirke. Både Løvdal, som var klokke i Bjorbekk, og lærer Haugå, som var klokke i Øyestad gamle kirke, ble suspendert.

Etter dette ble Strandskogens gudstjenester lagt til bedehusene, selv om Strandskogen ble truet med konsekvensene hvis han holdt disse samlingene som gudstjenester og brukte

¹⁵⁶ Ds ,2

¹⁵⁷ Ds ,3

prestedrakten. Til slutt ble Strandskogen forvist fra menigheten, ved et skriv undertegnet av statspolitetsjefen Marthinsen: ”I medhold av politidepartementets forordning av 6/10 1941 § 1 jfr. Ministerpresidentens beslutning av 26/2 1942, besluttet herved at pastor Strandskogen, Øyestad, som med skjellig grunn mistenkes for overtredelse av Reichskommissars forordning av 25. September 1940 § 4 1.ledd siste setning - for å ha fortsatt å virke i de oppløste organisasjoners ånd, ikke får anledning til å oppholde seg innen Øyestad prestegjeld. Han pålegges å flytte tilbake til sin tidligere bopel.”¹⁵⁸

Strandskogen fikk 8 dagers frist til å komme seg bort fra Øyestad. I løpet av disse dagene ble han syk av gulsott, og fikk av legen påbud om å holde seg i ro i ca. tre uker. Likevel ble han til slutt hentet av politiet, og ble fraktet bort på bære i en drosje. Rabben skal i følge Strandskogen ha vært en aktiv pådriver for dette. ”Den åttende dag om kvelden ringte Rabben til mitt losji og spurte om jeg var reist. Min vert sa at jeg etter legens ordre måtte ha ro i tre uker, og at politiet var varslet. Rabben svarte bare kort, og etter det inntrykk verten fikk, var Rabben inne i situasjonen, men han ville sørge for å få meg ut av bygden på hvilken måte det enn skulle skje.”¹⁵⁹ Episoden skal i følge Strandskogen ha vært nevnt på radio fra London.¹⁶⁰

Kampen mellom Rabben og Strandskogen var dermed over, men ikke selve kirkekampen i Øyestad. Den fortsatte, med boikott av Rabben når det gjaldt gudstjenester og kirkelige handlinger, og med gudstjenester rundt om på bedehus og forsamlingshus i Øyestad. Disse ble visstnok vanligvis ikke holdt samtidig med Rabbens gudstjenester, selv om Rabben i oktober 1943 klaget til departementet over at: ”Nu er også det eneste hensyn, disse folk nogensinne har tatt, forlatt.”¹⁶¹ Rabben på sin side brukte de maktmidler han hadde til rådighet, ikke minst ved begravelser.

3.10. Øyestad – viktig for begge parter

Trolig var det som skjedde i Øyestad viktig både for NS-kirken og for motstandskirken. Ingen av partene ville gi opp Øyestad. For motstandskirken ville det ha betydd å svikte menigheten hvis den skulle bli overlatt til en NS-prest. For NS-kirken ville det ha betydd å akseptere en prest utnevnt av Den Midlertidige Kirkeledelse, som NS-styret anså som ulovlig.

¹⁵⁸ Brev fra Statspolitiet Oslo, Hovedkontoret, 6.11.42. Strandskogen 1946,4.

¹⁵⁹ Ds.

¹⁶⁰ Ds.

¹⁶¹ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 27.10.43. Øyestad prestearkiv. Løvdal hevdet i sin forklaring i forbindelse med saken mot Rabben at han hadde prøvd å ”ungå kollisjoner mellom siktedes Gudstjenester og de Gudstjenester som ble anordnet av menighetsrådet.” Rapport til herr politimesteren i Arendal 3.8.45. Simon Løvdals forklaring. Landssvikarkivet: Lars Rabben.

Begge disse holdningene finner jeg i kildene fra Øyestad. Allerede i det første møtet mellom Landmark og Rabben finner vi to parter som begge prøver å fastholde hvert sitt syn på situasjonen.¹⁶²I konflikten mellom Rabben og Strandskogen ser vi også at striden i Øyestad for begge hadde betydning ut over det lokale. Til Kirkedepartementet skrev Rabben: ”Af det jeg har iaktat og kan forstå og av det flere har meddelt mig, er det meget rimelig at distriktet heromkring er spent på utviklingen i Øyestad. Vi står jo i bressjen her.”¹⁶³Rabben fortsetter: ”Den meget nødvendige oprydning som har foregått her i Øyestad, har virket utmerket. Der er skaffet respekt. Den hånende, skadefro innstilling over min - som de trodde - hjelpeløshet, er ikke merkbar slik nu. Og det vil sikkert ha sin innflytelse, hvordan forholdet Løken blir, for distriktene heromkring. ”Med andre ord var det i følge Rabben nødvendig å sette seg i respekt i Øyestad, fordi forholdene i Øyestad ble lagt merke til andre steder. Som jeg sa innledningsvis, ble kirkekampen sterkt tilspisset i menigheter med NS-prest, fordi det disse stedene ikke var noen prest alle kunne godta.

Forholdene i Øyestad kan godt ha vært noe av bakgrunnen for et rundskriv Kirkedepartementet sendte til rikets ordførere og menighetsråd 28.november 1942. Her beskrives forhold som passer godt til det som hadde skjedd i Øyestad denne høsten: ”Kirkeopposisjonens ledelse har i den siste tid gjennom de fratrådte biskoper søkt å gripe forstyrrende inn i statskirkens menigheter. Serlig har de lagt sin elsk på menigheter hvor det er en prest som tilhører Nasjonal Samling eller en som iallfall er lojal og ikke har ”nedlagt sitt embete.” Disse prester har så opplevet at det en dag plutselig dukket opp en ny prest i menigheten. Han gjorde bruk av kirker til gudstjeneste, døpte barn, tegnet inn konfirmanter og begynte konfirmantundervisning, ja foretok endog jordfestelser, alt stikk i strid med gjeldende kirkelovgivning.”¹⁶⁴Brevet innskjerper at gjeldende lovgivning for kirker og kirkegårder skulle bli fulgt. Når det gjaldt begravelser, ble det slått fast at grav ikke skulle åpnes hvis ikke dødsmeldingen var undertegnet av ”lovlig ansatte prest i statskirken eller av forstander i ordnet dissentermenighet”. Rabbens praksis i Øyestad, som jeg skal beskrive nærmere, var dermed helt i tråd med det NS-styrte Kirkedepartementets retningslinjer.

På motstandssiden møter vi en nokså parallell holdning, altså at forholdene i Øyestad hadde betydning lengre enn til det lokale. Det ser vi blant annet da spørsmålet ble tatt opp om Strandskogens gudstjenester skulle legges til bedehusene eller til kirkene. Det ble da bestemt

¹⁶² Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv.

¹⁶³ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 19.11.42. Øyestad prestearkiv.

¹⁶⁴ Brev fra Kirkedepartementet til rikets ordførere og menighetsråd 28.11.42. Øyestad prestearkiv.

å bruke kirkene, ut fra prinsippet om at menighetene og de ”gamle” menighetsrådene hadde rett til kirkene.¹⁶⁵ Vi kan altså regne med at begge parter i kirkekampen i Øyestad var overbevist om at den striden de kjempet var av betydning langt utover Øyestad.

4. Kirkekampen – politikk, religion og teologi

Kirkekampen handlet om både politikk, religion og teologi. Uansett hvor upolitisk en ønsket å være eller fremstille seg, var det ikke til å unngå at en, på begge sider, var nødt til å forholde seg til politikk. Det skyldtes at striden bunnet i ulike syn på hvordan kirken og folket skulle forholde seg til nazismen og den tyske okkupasjonen, og til NS-styret. Nasjonalsosialismen er totalitær, det vil si at den politiske ideologien er overordnet alle andre hensyn. Det finnes dermed ingen områder i samfunnet som er nøytrale eller som legitimt kan unndra seg politisk kontroll. Slik sett var både motstandskirken og NS-kirken politiske, i det de forholdt seg for eller imot et styre som bygde på et totalitært samfunnssyn. Likevel var det viktig for kirkens menn på begge sider å fremstille seg som noe annet og mer enn politiske aktører. Det gjaldt å bruke Bibelen og de lutherske bekjennelsesskriftene¹⁶⁶ for å vise at det standpunktet en inntok i striden ikke primært var politisk begrunnet, men var uttrykk for genuine kristne og kirkelige motiver, og kunne forsvares med teologiske argumenter.

De politiske motivene er nok lettest å få øye på hos NS-kirkens representanter. Her var selve grunnlaget lojalitet mot det statlige kirkestyret, som da var under NS-kontroll. Den mest fremtredende representant for NS-kirken var ekspedisjonssjef Feyling, som var både prest, NS-medlem og høyere embetsmann under NS-styret.

Representanter for motstandskirken la ofte vekt på at de ikke drev politikk, og utelukkende handlet etter kristne og kirkelige motiver. Likevel måtte de forholde seg til politikk. De motarbeidet NS, og den kirkelige motstanden ble av nordmenn på begge sider oppfattet som en del av den allmenne, sivile motstanden. Motstandskirken måtte også ta taktiske hensyn, som ikke var spesielt teologisk begrunnet.¹⁶⁷ Da domprost Fjellbu holdt sin gudstjeneste i Nidarosdomen 1. februar 1942, senere på dagen etter at han hadde blitt fratatt sin ordinære gudstjeneste, ble det sagt at den ble holdt ”utelukkende av religiøse og kirkelige grunner”,

¹⁶⁵ Strandskogen 1946,1.

¹⁶⁶ Kirkekampen i Norge dreide seg i altoverveiende grad om Den Norske kirke, som jo var en luthersk kirke.

¹⁶⁷ Austad 1974: ”Man tenkte og manøvrerte taktisk. Mange ganger var det nødvendig å tale med ”dobbel bunn”. Det forekom på begge sider i konflikten.”

men av Fjellbus selvbiografi framgår det at ”det ville være et fullstendig brudd med hele den fronten kirken hadde inntatt hvis jeg skulle overlate min prekestol til en naziprest etter ordre fra staten”, et argument som ikke kan sies å være rent religiøst.¹⁶⁸ Et annet eksempel er at en foreslått protest mot jødeforfølgelsene ikke ble tatt med i ”Kirkens Grunn”, fordi en da håpet ikke å komme i konflikt med tyskerne, men bare med NS.¹⁶⁹ Dette utelukker likevel på ingen måte at det var mange helt sentrale kirkelige anliggender som kom fram gjennom motstandskirkens kamp. Mange av utspillene fra NS-styret ble opplevd som overgrep mot kirken, som forsøk på å styre kirken ut fra ikke-kirkelige, politiske motiver. ”Kirkens Grunn” fastslo at: ”Ingen jordisk makt eller myndighet kan heller sette ukirkelige vilkår for adgangen til å få utføre kristelig arbeid eller få gjøre tjeneste som forkynner”, og viser til tilfeller der det har vært forsøkt å sette slike vilkår.¹⁷⁰ I tillegg kom et kirkelig forsvar for rettsstaten, som av motstandskirken ikke ble oppfattet som politikk, men som noe som fulgte av bekjennelsen: ”Etter kirkens bekjennelse står kirken i forhold til en rettsstat, idet staten ved sine organer forutsettes å opprettholde den rett og rettferdighet som er en gudvillet ordning.”¹⁷¹

4.1. ”Kirkens Grunn.” Tolkning av Bibelen og luthersk tradisjon på motstandssiden

Som tidligere nevnt, var Berggrav den viktigste lederen i kirkekampens første fase, og hans syn på retten i forhold til lydighetsplikten var viktig. Han arbeidet mye med disse spørsmålene, og tok som nevnt avstand fra tanken om at de kjente ordene i Rom.13 skulle bety en absolutt plikt til lydighet mot enhver myndighet uavhengig av hvordan denne stilte seg til rettstaten. Hyrdebrevet hevdet, som nevnt ovenfor, at kirken etter bekjennelsen stod i forhold til en rettsstat.

Hoveddokumentet i Kirkekampen er ”Kirkens Grunn”. Skriftet presenterer seg som en kirkelig bekjennelse, noe som reflekterer behovet for en prinsipiell, teologisk begrunnelse for kirkens kamp mot NS-staten. Jeg skal ikke gå nærmere inn på debatten om skriftets status som bekjennelse, men vil vise til Austad, som peker på at det er spørsmål knyttet til første og tredje trosartikkel som blir tatt opp, ikke tradisjonelle dogmatiske spørsmål.¹⁷² Dette står i klar motsetning til hva som var tilfelle under striden om den liberale teologi. Likevel har

¹⁶⁸ Wisløff 1971,439

¹⁶⁹ Ds, 450

¹⁷⁰ Kirkens Grunn, art. I, Om Guds ords frihet og vår forpliktelse på ordet. Austad 2005,145

¹⁷¹ Brev fra biskopene til Skancke 15.1.41, gjengitt i Hyrdebrevet. Austad 2005,51

¹⁷² Austad 1974,138.

dokumentet en konservativ luthersk, teologisk profil, noe som særlig kommer til uttrykk i artikkel 1: ”Vi bekjenner at den Hellige skrift er eneste grunnlag for kristelig lære og liv, og vi er av hjertet overbevist om at den evangelisk-lutherske bekjennelse er den sanne og rette veileder i troens sak.”¹⁷³ Samtidig presenteres et kirkebegrep som omfatter langt mer enn prestene og menighetskjernen. I artikkel III fastslås det at hele kirken og hvert enkelt lem i kirken leder, hvis livsgrunnlaget for de kristne arbeidslag rammes. Som eksempel nevnes den kristne skole, det kristne hjem det kristne sosiale hjelpearbeid.¹⁷⁴ Ved at skolen er nevnt, kan også skolekampen regnes som en del av kirkens kamp. Dette understreker kirkens, det vil si motstandskirkens, sterke karakter av folkekirke.

Kirkens Grunn er sterkt preget av den aktuelle konflikten, samtidig som innholdet var tenkt å ha gyldighet langt utover det aktuelle. Det presenter seg som hele kirkens dokument, ikke bare kirkeledelsens eller prestenes.¹⁷⁵ Hovedtemaet i Kirkens Grunn er kirkens selvstendighet overfor staten i lys av læren om det åndelige og det verdslige regimente.¹⁷⁶ Det er bemerkelsesverdig at nettopp denne læren, som var blitt brukt til å begrunne at kirken ikke skulle blande seg i statens anliggender, skulle bli det tyngste teologiske argumentet i den kirkelige motstandskampen. Toregimentslæren skulle sikre at staten ikke skulle være herre over kirken, og ikke kirken over staten.

Kirkens Grunn har front mot NS-styret, og peker på mange konkrete tilfeller der NS-styret hadde brutt med disse forutsetningene for et samvirke mellom kirke og stat. Kirkens Grunn hevder at styret reiste totalitære krav om å herske over samvittighetene. Den kristne skulle lyde staten så lenge den respekterte retten, men når staten ble en urettsstat, var det en rett og en plikt for kirken og de kristne å være ulydige.¹⁷⁷ Dette brøt tydelig med den absolutte lydighetsplikt mot staten som mange hadde hevdet tidligere, og som NS-kirken stod for.¹⁷⁸

Austad hevder at dokumentets læreinnhold er preget av en sterk kirkebevissthet og vilje til bekjennelsestroskap. Kirkens selvstendighet - ikke bare åndelig, men også kirkerettslig, blir begrunnet ut fra ordinasjonen. ”For øvrig forutsetter dokumentet at Den norske kirke er en folkekirke, og ser her grunnlaget for foreldrenes, kirkens og skolens felles kamp for en kristen barneoppdragelse etter den evangelisk-lutherske lære. I tolkningen av to - regimentslæren

¹⁷³ Austad 1974, 27,144

¹⁷⁴ Ds., 158

¹⁷⁵ Ds,140

¹⁷⁶ Ds, 138

¹⁷⁷ Austad 2005,149

¹⁷⁸ Ds., 168

legges det avgjørende vekt på kirkens ansvar for og evne til å bedømme statens legitimitet på etiske premisser. Dokumentet bygger på Berggravs kondisjonale statsforståelse, og hevder retten til ulydighet mot en totalitær statsmakt. Det oppfordres ikke direkte til aktiv motstand mot den aktuelle urettsstat, men det advares heller ikke mot å trekke en slik konsekvens av det prinsipielle grunnsyn i art.V. Tolkningen og anvendelsen av to- regimentslæren ligger i forlengelsen av Augustana og bryter med en utbredt tendens i lutherdommens historie til passiv underkastelse under enhver statsmakt.”¹⁷⁹

Jeg har ikke funnet direkte henvisninger til Luther og toregimentslæren, eller prinsipielle drøftinger av forholdet mellom kirke og stat, i kildene fra motstandssiden i kirkekampen i Øyestad. Som i andre menigheter der prestene la ned embetene, ble Kirkens Grunn lest opp under gudstjenesten. I Standskogens beretning er ikke den kirkelige motstandskampen gjenstand for prinsipiell drøfting. Det tas for gitt at han, som var kalt av menighetsrådet og av biskop Maroni, var menighetens rette prest, mens Rabben var ”mannen fra nazistyre.”¹⁸⁰

4.2. Tolkning av Bibelen og luthersk tradisjon på NS-siden

Lydighet mot staten, og en tolkning av Bibelen og den lutherske lære som utelukket enhver mulighet for at kirken kunne protestere mot staten, var typisk for NS-kirkens argumentasjon. I sin lærebok i kristendomskunnskap skrev Feyling: ”Frem for alt skylder vi Føreren og statsstyret lydighet. Å sette seg opp mot øvrigheten og mot staten er å stå Guds ordning imot og medfører straff.”¹⁸¹ Feyling hevdet at departementets sterkt kritiserte formulering, gjengitt i Kirkens Grunn: ”Hvor kirke og organisasjon anerkjenner N.S. og nyordningen, vil det ikke fra partiets side bli lagt hindringer i veien for kristelig arbeid”¹⁸², var en logisk følge av ordene i Rom.13,1: ”For det er ikke øvrighet uten av Gud, men de som er, er innsatt av Gud”¹⁸³ Kvasnes viste til Odlands fortolkning av Rom. 13, 1-7, der det sies at det er alles plikt ”å adlyde enhver i funksjon værende øvrighet, også den som på urettmessig måte er kommet til makten.”¹⁸⁴ NS- biskopen Ludvig Daae Zwiilmeyer hevdet i et brev til Maroni at når statsmaktene hadde bedt ham om å bestyre bispekontoret, var det hans plikt å gjøre det. Som luthersk kristen kunne han ikke skille mellom det som var ham overlatt av Gud og det som var overlatt av mennesker. Zwiilmeyer så en sterk katoliserende tendens i det kirkebegrep

¹⁷⁹ Austad 1974, 187

¹⁸⁰ Strandskogen 1946,1

¹⁸¹ Sitert etter Wisløff 1971,435. På dette tidspunkt var imidlertid Quisling ikke ”fører” annet enn for partiet NS.

¹⁸² Kirkens Grunn I. om Guds ords frihet og vår forpliktelse på ordet. Austad 2005,145

¹⁸³ ”Kirkens Grunn” av ekspedisjonssjef Sigmund Feyling. Fritt Folk 9.april 1942. Austad 2005,157-158

¹⁸⁴ Wisløff 1971,472

biskopene hadde hevdet. Videre hevdet Zwilgmeyer at demokratiet var uforenlig med kirkens absolutte budskap: ”Kirken er kategorisk. Forfatningen har hittil vært eneveldig, idet kirken styrtes ved kongelige resolusjoner. (...)For den rette evangeliske myndighet henger sammen med Gud og har ikke noe å gjøre med en flertallsbeslutning. Tvertimot. Det er vel vår kristne lære at summen av folkeviljen er upålitelig. En flertallsbeslutning innen kirken vil fri seg fra det ubehag som kirkens absolute budskap alltid må bringe.” Han hevdet at så lenge den totalitære stat ikke grep inn i ”det som er personlig kristenliv”, måtte kirken etter luthersk oppfatning være glad for at staten ville oppta de kristne moralske verdier og knytte kirkelivet til seg.¹⁸⁵

Også Feyling kunne argumentere med Luther og beskyldte motparten for katoliserende tendenser. I et fortrolig brev fra departementet til Quisling, undertegnet Skancke og Feyling, vises det til at biskopene anfører at de nedlegger det av sitt bispeembete som de har fått av staten, men beholder det de har fått av Gud. ”Derved har faktisk bispene gått inn for den katolske oppfatning at geistligheten besitter en annen og høyere kristelig karakter enn legfolket.”¹⁸⁶I samme brev understrekes en tradisjonell luthersk lydighetsplikt, der kirken ikke har noe med å kritisere staten: ”Staten skal ikke stå til rette for kirken når det gjelder Lov om nasjonal ungdomstjeneste og Lov om lærersamband. Det er derfor i full overensstemmelse med Luther når statsmyndighetene viser kirken tilbake til sitt eget område.”

Når det gjelder Rabben, har jeg noe begrenset materiale for å kunne vurdere hans bibelbruk i forhold til kirkekampen; viktigst er hans innlegg ”Det store misgrep” i Agderposten. Han henviser her til 2. Tim.4,2, om å forkynne ”i tide og utide”, noe han bruker som argument mot det han oppfatter som streik med å forkynne evangeliet blant prestene på motstandssiden. Ordene om at våre hodehår er talt, og at vi skal betrakte liljene på marken og fuglene under himmelen, blir hos Rabben et argument mot at en kristen kan gjøre motstand. Ordene fra Job om at hans ulykke kommer fra Herren, blir av Rabben brukt som argument for at en kristen må godta krigen som straff og prøvelse, og ikke kan gjøre motstand. Generelt viser Rabben her lite syn for skillet mellom Det Gamle og Det nye Testamente.

¹⁸⁵ Brev fra Zwilgmeyer til Hr. J. Maroni, Kristiansand S, 20.3.42. Statsarkivet i Kristiansand: Biskopen i Skien.

¹⁸⁶ Brev fra Kirkedepartementet til hr. Ministerpresidenten. I fortrolighet.26.5.42. Statsarkivet i Kristiansand: Biskopen i Skien.

4.3. "Det store misgrep". NS-presten Rabbens kommentar til kirkekampen

Rabbens innlegg i Agderposten 27.februar 1943, med tittelen "Det store misgrep", er en kommentar til kirkekampen og motstandskampen mot NS. Avisene var som kjent sensurert, og mange aviser, blant annet arendalsavisene Agderposten og Vestlandske Tidende, var påtvunget NS-redaktører. Det betydde at det var mye som ikke kunne skrives om, og det som stod av hentydninger til motstandskampen, var ofte indirekte og negativt vinklet. NS-folk hadde atskillig større mulighet for å få fram sin versjon.

"Det store misgrep" er i følge Rabben selve motstanden mot NS og NS-kirken. "Det er gjort flere store misgrep av vårt folk i de siste tider. Men det er særlig ett jeg her vil peke på og det er det store misgrep som en stor del av de norske kristne med en stor del av de norske prester i spissen, har gjort." Rabben innrømmer at "mistaket" gjelder en stor del av de norske kristne og en stor del av de norske prester, men unngår å nevne at det dreier seg om et overveldende flertall, over 90 prosent for prestenes vedkommende. Videre sier Rabben at "Dette store misgrep består i at de ikke har tatt krigen og dens følger og forhold, som kristne, tatt det fra Herren som en straff for våre og folkets synder, og derfor også som en prøvelse. Hvis de hadde tatt alt dette fra Herren, på denne måte, da hadde de også alle ydmyket seg for Gud, erkjent sine og folkets synder og utbedt nåde og kraft til i tålmod å bære tukten som kristne." Tanken om at krigen kunne være en straff og en prøvelse fra Gud var ikke enestående. På motstandssiden var Hallesby inne på lignende tanker.¹⁸⁷ Det som er spesielt her, er hvordan denne tanken blir brukt som argument for at kristne ikke skal gjøre motstand. Å ydmyke seg for Herren blir her et argument for å innordne seg og godta forholdene.

Rabben fortsetter: "Dessverre tok vi den (krigen) ikke som kristne der regnet med at Gud hadde en styrende hånd med i alt. Vi har preket og sunget om å ta alt fra hans faderhånd, men vi har ikke gjort det. I stedet ble de forarget og hatefulle. Forarget over alt det de måtte unnvære, over at de ikke fremdeles hadde alt i overflod, over at andre hadde en annen mening og over at trofaste norske menn tok fatt på å redde vårt fedreland." Siden Gud har en styrende hånd med i alt, mener Rabben det er feil at kristne blir forarget over tilstandene. Han mer enn antyder at noe av motstanden kan bunne i dårligere materielle forhold. Det skjer et skifte i pronomenbruken fra "vi" til "de", fra alle kristne til de kristne som støtter motstanden, og som Rabben hevder at tar feil. De andre, som "hadde en annen mening" må være NS og deres støttespillere. Det går klart fram at poenget ikke er verdien av å ha ulike meninger, men at

¹⁸⁷P.W. Bøckman i Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,136

motstanderne tar helt feil, og at NS har rett. De ”trofaste norske menn” som ”tok fatt på å redde vårt fedreland” må også sikte til NS. Motstanden er med andre ord misforstått og forfeilet, for NS – mennene er i virkeligheten i ferd med å redde Norge.

Videre går Rabben mer direkte inn på kirkekampen: ”Det er jo klart at et så stort misgrep, en så stor indre feiltagelse, måtte bryte ut og an vise en feil retning. Det varte heller ikke lenge før det viste seg. En søkt mistanke om krenkelse av en kirkelig helligdom, en helt meningsløs misforståelse av barne- og ungdomsopplæring, helt urettferdige meninger om tiltenkte angrep på kristendommen, streik med å forkynne evangeliet i radio og kanskje litt trossig utesking med ønske om litt martyrdom m.m.” Rabben viser her til viktige punkter i kirkekampen, hvor han mener at motstandskirken tar feil. ”En søkt mistanke om krenkelse av en kirkelig helligdom” må referere til begivenhetene i Nidarosdomen 1.februar 1942, der domprost Fjellbu ble fratatt sin ordinære gudstjeneste, og det i stedet ble forordnet en politisk gudstjeneste med NS-flagg og Hirdens solkorsbanner. ”en helt meningsløs misforståelse av barne- og ungdomsopplæring” sikter tydelig til motstanden mot loven om nasjonal ungdomstjeneste. ”Streik med å forkynne evangeliet i radio” sikter til det som skjedde etter at radioprekenene ble sensurert, og det NS-styrte Kirkedepartementet overtok ansvaret. Etter dette var det bare NS-vennlige prester som ville preke i radio. Rabben nevner ikke at de aller fleste for lengst hadde fått radioapparatene inndratt på det tidspunktet han skrev innlegget i Agderposten.

Rabben fortsetter: ”Det er ikke vanskelig å forstå at mennesker som ikke er kristne, tar det på denne måten. Men de kristne, de som sier seg å tro på Guds bestemte styrelse i alt, som vet at når han sender oss trengsler og prøvelser, da kan vi ikke opponere og reise oss imot, men bøye oss for hans rettferdige tuktelse, idet vi vet at alle ting tjener dem til gode som elsker ham og at han har omsorg for oss. Han minner oss også derfor om at alle våre hodehår er talte og henviser oss til å betrakte liljene på marken og fuglene under himmelen.” Rabben hevder med andre ord at krigen og okkupasjonen er en prøvelse sendt fra Gud, som ingen kristne har rett til å opponere mot.

Rabben kaller motstandskirkens folk ”de streikende prester og de streikende kristne”, og sier at ”En kristen kan ikke streike i den tjeneste Gud har betrodd en, med hensyn til å forkynne evangeliet.”, og videre at ”Selv om deres mistanker og beskyldninger virkelig var sanne, så de virkelig led uskyldig, så kan en kristen dog ikke streike med å forkynne evangeliet, for det skal forkynnes til og med for ens fiender.” Ordet ”streik” er velkjent fra NS-kirkens side som

betegnelse på aksjonene fra motstandskirken. Motstandsprestene, i den grad de ikke ble forhindret av NS-myndighetene, fortsatte sin kirkelige gjerning; holdt gudstjenester og foretok kirkelige handlinger. Derfor virker ordet streik nokså urimelig sett fra motstandssiden, ikke minst en beskyldning om å streike med å forkynne evangeliet. Likevel er det forståelig at en fra NS-hold kunne se det slik. Rabben opplevde selv at han ble boikottet når det gjaldt gudstjenester og kirkelige handlinger; menigheten holdt seg borte.

Rabben hevder at de kristne på motstandssiden bryter med budet om å forkynne evangeliet for sine fiender, og å be for dem. Han kommer mot slutten av sitt innlegg igjen inn på boikotten av radioprekenene: ”Nektelsen av å tale evangeliet i radio kan ikke begrunnes på noen kristelig måte. Jeg skjelver ved tanken på at noen kan nekte noe menneske evangeliet. (...) Enhver Guds ords forkynner især, er forpliktet til å forkynne evangeliet til hver eneste menneskesjel som vil høre og ta imot det. For det skal forkynnes i tide og utide står det i 2.Tim.4,2.” I nest siste avsnitt henviser Rabben til Jesus og apostlene, som ikke gjorde motstand mot romerne. Videre sier Rabben: ”Hele dette sørgelige forhold fra så mange prester og kristnes side, med streik, misnøye, kulde og utfrysning, beror på et stort misgrep. De har ikke tatt det som en straff for egne og folkets synder og som en prøvelse og har heller ikke bare tatt det som sådan som en kristen burde det.”

Avslutningen er interessant. ”Som en kristen må en akte på alt som er rett, alt som er priselig, sier apostelen. I allfall må han kunne se de kjennsgjæringer som skjer for ens øyne og glede seg over at det skjeve og råtne forsvinner og stoppes for framtiden, og at det gode, til alles beste, settes i stedet.” Her kommer sympatien med NS og nyordningen enda klarere til uttrykk. Hittil har Rabben, bortsett fra korte henvisninger til NS (de som hadde en annen mening, trofaste menn som tok fatt på å redde vårt fedreland) hovedsakelig sagt følgende: 1. En kristen må se på krigen som en straff og en prøvelse fra Gud. 2. En kristen kan følgelig ikke gjøre motstand mot krigen eller det krigen fører med seg. 3. Aksjonene fra mange prester og kristne er misforståtte og direkte ukristelige, særlig det Rabben kaller å streike med å forkynne evangeliet.

I avslutningen blir NS og nyordningen framstilt som ”det gode, til alles beste”, med henvisning til ordet fra Paulus om å akte på alt som er godt og rett. Dette kommer i stedet for ”det skjeve og råtne,” som skal stoppes for fremtiden. Dette er ikke konkretisert, men det vil være naturlig å tenke at Rabben ser på store deler av det norske samfunnet, slik det hadde vært før krigen, som råttent. Det faller da naturlig å tenke på det mange mente var moralsk

forfall, på klassekamp og politiske motsetninger, og kanskje hele det demokratiske systemet med flerpartisystem og parlamentarisme, som NS og andre høyre-radikale foraktet.

4.4. Hvordan partene omtalte seg selv og hverandre

Bak kirkekampen lå to motsatte syn på hvordan kirken skulle forholde seg til NS-styret. Motstandskirken mente NS-styret krenket rettsstaten, kirkens egenart og foreldreretten, og dessuten fryktet man de hedenske tendensene innen nazismen. NS-kirken mente derimot at staten absolutt hadde rett til å gjøre det den gjorde, og den avviste at NS på noen måte truet kristendommen og kirken.

Disse to motsatte virkelighetsoppfatningene finner vi mange spor av i kildene fra kirkekampen i Øyestad. Strandskogen beskriver Rabben som "nazistpresten" som "herjet i Øyestad."¹⁸⁸ Altså en politisk prest som beskrives nærmest som en volds mann. Særlig når det gjelder begravelser, har Strandskogen gjort mange anførsler i kirkebøkene, som gir et sterkt negativt bilde av Rabben. Eksempler: "Pastor Strandskogen talte i hjemmet, men da de kom til kirkegården ble han nektet å forrette av Lars Rabben som forlangte å fortsette mot familiens ønske."¹⁸⁹ "Rabben nektet norske prester å forrette."¹⁹⁰ Uttrykket "norske prester", om motstandsprestene, bruker Strandskogen flere steder, noe som minner om patriotiske uttrykk fra den generelle motstandskampen, som "nasjonal holdning", om dem som støttet motstanden og var imot NS. Indirekte sies det dermed at NS-prestene ikke er "norske", det vil si at de er landssvikere. Dette er ikke spesielt kirkelige eller kristne uttrykk, men gir inntrykk av sammenheng mellom den kirkelige og den generelle motstandskampen. I beretningen Strandskogen skrev etter frigjøringen er det flere gode eksempler på hvordan Strandskogen omtalte dem på "den gale siden". I innledningen sier han at "Det gamle menighetsrådet var da spent på om naziststyret aktet å sende sin "prest" for å betjene Øyestad soknekall."¹⁹¹ Dette indikerer at NS-prestene ikke var virkelige prester, men "prester". Slik bruk av anførselstegn betyr en manglende anerkjennelse av motpartens legitimitet. Eksempelvis kan en NS-statsråd omtales slik: Han var "statsråd" i Quislings "regjering". Når Rabben først omtales, kalles han "mannen fra naziststyret".¹⁹² Når Rabben får forrette en begravelse, skyldes dette i følge

¹⁸⁸ Innført i kirkeboka: "Overført fra interimsbøker. Barsedåp utført av prester og legmenn i den norske kirke, mens nazistpresten herjet i Øyestad."

¹⁸⁹ Kirkeboka 31.10.42. Tilføyd etter frigjøringen.

¹⁹⁰ Kirkeboka 24.4.43. Tilføyd etter frigjøringen.

¹⁹¹ Strandskogen 1946,1

¹⁹² Ds.

Strandskogen at han hadde ”skremt en familie”¹⁹³ til å godta dette. Når Rabben har gitt en kirketjener instruks om at han ikke må åpne grav på anmodning fra Strandskogen, skriver Strandskogen at Rabben ”truet med alvorlige konsekvenser”.¹⁹⁴ Når Rabben forlanger å få forrette en begravelse av en 12 år gammel jente, i stedet for Strandskogen, heter det at: ”Så gikk han og forrettet til stor forargelse for familien og hele følget.”¹⁹⁵ Strandskogen konkluderer etter denne episoden med at ”Rabben tapte likevel slaget ved sin brutale opptreden”¹⁹⁶ Bildet som tegnes er tydelig av en illegitim, nazistisk ”prest” som med trusler og rå makt prøver å tvinge seg gjennom, om det så er overfor sørgende i begravelser.

Når Strandskogen i desember 1944, etter at Rabben hadde flyttet, ble anmodet av NS-biskopen Zwilgmeyer til å komme tilbake til Øyestad, understreker Strandskogen at ”jeg aldri hadde hatt noe med de nye biskoper og de nye menighetsråd å gjøre, og aktet heller ikke nå å forhandle med den slags folk.”¹⁹⁷ Tidligere hadde Strandskogen sagt om sin egen virksomhet i Øyestad at han ikke var kommet for sin egen skyld, men for menighetens og kirkens skyld, etter kall fra menighetsrådet og etter fullmakt fra biskop Maroni.¹⁹⁸ Med andre ord var hans egen tjeneste kirkelig legitim, mens virksomheten til motstanderen, som opptrådte med trusler og brutalitet, var illegitim. Hos en annen viktig aktør i motstandskirken, Løken, ser vi at han var nøye med ikke å bruke embetstitler, noe som kunne virke anerkjennende, på NS-kirkens representanter. Rabben omtales som ”herr Rabben” eller ”herr Lars Rabben”. Zwilgmeyer omtales som ”herr Zwilgmeyer”, eller ”sogneprest L.D.Zwilgmeyer”, med andre ord ville Løken ha fram at Zwilgmeyer ikke var rett biskop.¹⁹⁹

Hvordan framstiller Rabben seg selv og sine motstandere? Alt han skriver går konsekvent i retning av å understreke sin egen og NS-kirkens legitimitet, og å understreke det ulovlige i motstandskirkens aksjoner. Til klokkeren i Engene skriver Rabben at kirken under ingen omstendighet må tillates benyttet uten menighetsrådets tillatelse.²⁰⁰ Så følger navnet på tre personer, som utgjør menighetsrådet. Dette dreier seg om det ”nye” menighetsrådet, som var lojalt mot NS-kirken. Det er viktig for Rabben å få fram at det er dette som er det legitime menighetsrådet, ikke det ”gamle”, ledet av klokker Løvdaal. Etter at det var holdt høymesse i

¹⁹³ Ds.,2

¹⁹⁴ Ds.

¹⁹⁵ Ds.,3

¹⁹⁶ Ds.

¹⁹⁷ Ds.,5

¹⁹⁸ Strandskogen 1946,3

¹⁹⁹ Brev fra prost Løken til biskop Maroni 21.11.42 og 14.1.43. Prosten i Arendal: Kopibok 1918-1951.

²⁰⁰ Brev av 6.10.42. Øyestad prestearkiv

Øyestad gamle kirke uten tillatelse fra Rabben og det ”nye” menighetsrådet, skrev Rabben til klokker Haugaa og bad ham om å meddele ham hvem som hadde gjort kirken tilgjengelig ”uten retmessig tillatelse av den rette myndighet”.²⁰¹ Klarere kunne ikke Rabben understreke at han og det ”nye” menighetsrådet representerte de rette kirkelige myndigheter, ikke motparten. Avslutningsvis truet Rabben med at den ansvarlige må være forberedt på å ta følgene hvis noe lignende skulle gjenta seg.

Rabben omtaler motstandskirken hyppig som ”kirkeopposisjonen”, i tråd med vanlig språkbruk fra NS-kirkens side.²⁰² Dette er i og for seg et moderat uttrykk, som kan gi inntrykk av en viss grad av aksept. Da det gikk opp for NS-kirkestyret at de prestene som hadde lagt ned embetene, ikke aktet å vende tilbake etter truslene, ble det sagt at de prestene som ikke hadde søkt eller fått avskjed, ”etter gjeldende lov og kirkens orden må betraktes som værende i embete.”²⁰³ Det vil si at de ble fortsatt betraktet som legitime prester, men embetsnedleggelsene ble sett på som illegitime. Også Rabben aksepterte naboprestenes legitimitet, men ikke at de hadde lagt ned embetene, og absolutt ikke at de blandet seg inn i Øyestad. Samtidig er ordet opposisjon en omskrivning av de faktiske forhold. Med en opposisjon forstår vi, i en demokratisk tradisjon, de som representerer et mindretall. Her var ”opposisjonen” det store flertallet av prestene, og forholdene i Øyestad skulle indikere at ”opposisjonen” også omfattet de aller fleste av menighetens medlemmer. I sin innberetning til departementet 14.oktober 1942 skriver Rabben: ”Provst Landmark har utøvet en intens agitasjon her i Bjorbekk og Øyestad kirker. Han har læst opp kirkeopposisjonens skrivelser hele 11- elleve- gange.”²⁰⁴ Denne opposisjonen, som Rabben kaller den, har drevet ”agitasjon”, og denne agitasjonen får skylden for måten Rabben er tatt imot av folk i Øyestad: ”At denne ihærdige agitasjon har båret rikelige frukter merkes i alle områder her. Mange mennesker vil ikke se til den side jeg går. (...) I kirkene er det derimot full streik.”²⁰⁵ Streik er et annet hyppig brukt ord fra NS-kirken om motstandskirkens aksjoner. Det brukes, både av Rabben²⁰⁶ og av andre innen NS-kirken, om de prestene som har lagt ned sine statlige embeter. Her bruker Rabben det om boikotten av hans gudstjenester. Siden de embetsnedleggende prestene utførte alle presteoppgavene, unntatt de som fulgte direkte av at

²⁰¹ Brev fra Rabben til kirkesanger O.Haugaa, Rykene, 6.10.42. Øyestad prestearkiv

²⁰² Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 14.10.42. Rundskriv fra Kirkedepartementet til rikets ordførere og menighetsråd 28.11.42. Øyestad prestearkiv.

²⁰³ Rundskriv fra Kirkedepartementet til presteskapet 15.10.42. Øyestad prestearkiv.

²⁰⁴ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv

²⁰⁵ ds.

²⁰⁶ Agderposten 27.2.43:”De streikende prester og de streikende kristne”

de var statlige embetsmenn, er ikke ordet streik dekkende for det som skjedde. Når det gjaldt kirkesøkningen i menigheter med NS-prest, kan det derimot ha mer for seg å bruke ordet streik.

Ordet "politikk" kunne også bli brukt av NS-kirkens menn, som en negativ betegnelse på motstandskirkens handlinger. Det som ligger bak her, er en oppfatning om at de selv – i motsetning til hva motstandssiden mente- ikke drev politikk, men at de representerte det lovlige kirkestyret. Motstandskirken drev etter dette synet politikk, under påskudd av at NS-styret angrep kirken. I følge Rabben hadde flere kommet til ham og "sakt at de forstår det er politikk og beklaget det hele."²⁰⁷ En kirkegjenger i Arendal beklaget seg slik etter å ha vært til stede ved opplesingen av Kirkens Grunn og embetsnedleggelsen: "Jeg går i kirken for å høre evangeliet, ikke for å høre partipolitisk utskjelling av politiske motstandere av presten. Jeg er svært glad i å gå i kirken, og det vil være et uutholdelig savn for mig om det skal fortsette som nu med politikk istedenfor Gudstjeneste i vår kirke"²⁰⁸ Slik kunne nok NS-sympatiserende kristne oppleve det.

Rabben bruker et sted uttrykket "den engelske syke". Dette sterkt negativt ladde uttrykket er i slekt med beskyldningene om at motstandskirken kun drev politikk. Det som driver motstanden, er med andre ord, i følge Rabben, en misforstått og forfeilet engelskvennlighet.

Andre sterke uttrykk både Rabben og Kirkedepartementet bruker er "demonstrasjon"²⁰⁹ og "sabotasje". Etter at prost Løken hadde hatt en begravelse i Øyestad mot Rabbens vilje, innrapporterte Rabben dette til departementet. I et brev til Løken omtaler departementet hans "innblanding i forholdene i Øyestad prestegjeld."²¹⁰ Løken hadde i følge departementet "på en demonstrativ og uheldig måte blandet Dem opp i sokneprest Rabbens arbeid, nå sist ved en begravelse tirsdag den 17. Selv om De ved anledningen ikke forrettet jordfestelsen, så var De vel vitende om at Deres medvirken ved begravelsen var en demonstrasjon overfor sokneprest Rabben." Videre skriver departementet: "Dersom De no ikke avholder Dem fra slik å støtte forsøket på å sabotere sokneprest Rabben og umuliggjøre hans arbeid i Øyestad, må De måtte påregne å bli meddelt avskjed og få pålegg om å forlate Aust-Agder fylke." I et brev til biskop

²⁰⁷ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 2.11.42. Øyestad prestearkiv.

²⁰⁸ Brev fra sokneprest Hansteen til biskop Maroni 9.4.42. Hansteen refererer et brev hans kone har fått fra en venn i Arendal. Statsarkivet i Kristiansand: Biskopen i Agder.

²⁰⁹ Ds. "Jeg sa også at jeg syntes at en ialfall måtte ha respekt for døden, så en ikke benyttet graven som demonstrasjon." Øyestad prestearkiv.

²¹⁰ Brev fra Kirkedepartementet til sokneprest Løken, Arendal, 30.11.42. Kopi i Øyestad prestearkiv,

Zwilgmeyer omtaler Rabben ”de saboterende prester.”²¹¹ I den omtalte begravelsen 31.oktober 1942 betraktet Rabben Strandskogens handling som en demonstrasjon: ”Jeg sa også at jeg syntes at en ialfall måtte ha respekt for døden, så en ikke benyttet graven som demonstrasjon.”²¹²

Rabben tegner et bilde av en menighet som er forledet av prost Landmark og klokker Løvdal: ”Det er synd i folket her. De synes vist ikke å ha nogensomhelst rede på eller oversikt over de virkelige forhold. Det ser ut som det bare har vært å stemme med og gå med på alt det som provst Landmark og klokker Løvdal har fore slått.”²¹³ Samme sted sier Rabben: ”Her trænges en del opprydning, så der skapes en platform som her kan arbeides på og så opplysning og orientering.”²¹⁴ Med andre ord har en uvitende menighet blitt lurt og manipulert av Landmark og Løvdal.

I et senere brev skriver Rabben: ”Her er et svært hat imot N.S. Den Engelske syke er ganske fryktelig her. Og det hele stammer fra prestene, som har villedet folket.”²¹⁵ Mener Rabben at all motstand i folket skyldes prestene? I så fall overdriver han betydningen av den kirkelige motstanden. Selv mener Rabben i alle fall at han vet hvordan forholdene virkelig henger sammen. Han mener også at han skal kunne klare å vinne fram ved ”opprydding”, fulgt av ”opplysning og orientering”. Trolig overdriver han både motstandsprestenes og sin egen betydning. Det er klart at kirkekampen var en viktig del av den sivile motstanden, og den var selvsagt avgjørende for hvordan folk stilte seg til NS-prestene. Men motstandskampen hadde mange motiver, langt flere enn de kirkelige. Når Rabben tror at han kan snu opinionen hvis han klarer å sette seg i respekt og bli anerkjent som menighetens prest, vitner det om en sterk overvurdering av kirkens betydning på den ene siden, og hans egne og NS` muligheter på den andre. Det er påfallende hvordan Rabben kan se på menigheten nærmest som et passivt offer for motstandskirkens villedning, men det var nok en naturlig følge av de valgene han hadde tatt og den oppgaven han hadde tatt på seg som NS-prest i Øyestad. Hvis han ikke hadde tro på at det skulle gå an å snu folkeopinionen, kunne han – og andre NS- folk - like gjerne gitt opp med det samme. Naturlig nok ville ikke NS-folkene helt ta inn over seg at de aller fleste var imot dem. Sett i ettertid fortøner i alle fall oppgaven Rabben hadde tatt på seg som håpløs.

²¹¹ Brev fra Rabben til biskop Zwilgmeyer 9.3.43. Øyestad prestearkiv.

²¹² Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 2.11.42. Øyestad prestearkiv.

²¹³ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv

²¹⁴ Ds.

²¹⁵ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 19.11.42. Øyestad prestearkiv

Da klokker Løvdaal ble suspendert, nølte han med å utlevere nøklene til kirken og kapellet på Bjorbekk. I et brev til lensmannen i Øyestad skriver Rabben: ”Jeg har gått ut fra at han vilde levere fra sig de saker som tilhører disse stillinger, på en værdig og rolig måte, men denne hensynsfulle prøve har han heller ikke bestått.”²¹⁶ Rabbens fremstilling av motstanderne er sterkt preget av at han mener hele motstanden er illegitim. Derfor er det motstandskirkens folk som opptreer hensynsløst, ikke han selv. Et enda klarere eksempel finner vi i den før nevnte episoden, da Rabben og Strandskogen kom i direkte konflikt på kirkegården under begravelsen av en 12 år gammel jente. Mens Strandskogen fremstiller Rabben som den aggressive parten, som tvinger seg på og overtar begravelsen mot familiens ønske, sier Rabben: ”Jeg sa også at jeg syntes at en ialfall måtte ha respekt for døden, så en ikke benyttet graven som demonstrasjon. Han gav sig da og jeg forrettet.”²¹⁷ Å prøve å få en annen prest var altså i Rabbens øyne intet annet enn demonstrasjon. Motparten opplevde det derimot som at det var Rabben som demonstrativt tilsidesatte familiens ønske om en annen prest.

Begreper som lovlig og ulovlig går stadig igjen i Rabbens korrespondanse fra Øyestad. Da er vi ved et kjernepunkt i striden. NS-kirken så på den kirkelige motstanden som ulovlige handlinger, mens motstandskirken ikke kunne godta NS-prestene som lovlige. Også NS-kirkestyret sentralt begrunnet sine handlinger og sitt syn på motparten med begreper som lovlig og ulovlig, for eksempel i et rundskriv fra Kirkedepartementet til presteskapet, der det heter at: ”de prester som ikke har søkt avskjed eller på annen måte har fått avskjed fra sine embeter, etter gjeldende lov og kirkens orden må betraktes som værende i embete.”²¹⁸ Da det var holdt gudstjeneste i Øyestad gamle kirke uten tillatelse av Rabben eller det ”nye” menighetsrådet, skrev Rabben til klokker Haugå og bad ham ”upholdelig å meddele mig hvem der har ansvaret for at kirken er gjort tilgjengelig uten retmessig tillatelse av den rette myndighet”, som var ”det lovlige menighetsråd” eller soknepresten.²¹⁹ I forbindelse med innsettelsen av Strandskogen, skriver Rabben at ”Kirken var tatt ulovlig. Der var ingen henvendelse gjort til menighetsrådet.”²²⁰ Om Strandskogen skriver Rabben at han ”ingen myndighet har, verken til å avtale noget eller til å forrette ved begravelser, eller andre kirkelige handlinger.”²²¹ Ved en anledning nektet Rabben pastor Sagedahl fra Hisøy å forrette

²¹⁶ Brev fra Rabben til lensmannen i Øyestad 27.10.42. Øyestad prestearkiv

²¹⁷ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 2.11.42. Øyestad prestearkiv

²¹⁸ Rundskriv fra Kirkedepartementet til presteskapet 15.10.42. Øyestad prestearkiv.

²¹⁹ Brev fra Rabben til herr kirkesanger O. Haugaa, Rykene 6.10.42. Øyestad prestearkiv. Haugaa skulle snart vise seg å være på motstandssiden.

²²⁰ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv.

²²¹ Brev fra Rabben 28.10.42 til de pårørende i forbindelse med en begravelse 31.10. Begravelsen er omtalt

en begravelse, som vikar for Strandskogen, med henvisning til at dette var ulovlig: ”Jeg meddelte ham at der ikke vil bli åpnet grav før alt er brakt i lovlig orden.” Sagedahl oppfattet på sin side Rabbens handling som ulovlig, og truet med å ringe politiet.²²² Da pastor Løken i Arendal trosset Rabben og gjennomførte en begravelse i dennes nærvær, skal Rabben ha advart ham: ”Jeg gjør Dem oppmerksom på i disse vidners nærvær at De gjør en ulovlig handling.”²²³ Poenget var her at Rabben mente at han var den lovlige soknepresten i Øyestad, og at ingen kunne avtale begravelser uten ham. Motstandsprestene mente på sin side at Rabben var den ulovlige presten, som de gjorde alt for å unngå å forholde seg til. I slike konfrontasjoner ser vi med andre ord hele kirkekampen i et nøtteskall.

I Rabbens korrespondanse går det ofte fram at han mente motstanden mot ham var preget av uærlig spill. Ofte fikk Rabben ikke høre hva folk egentlig mente, og hva som var den virkelige grunnen til at de handlet som de gjorde. Da klokker Løvdal var suspendert, skal han ha sagt til Rabben at han var glad for å være kvitt klokkerstillingen, og takknemlig til departementet for at de hadde hjulpet ham av med den. Når det gjaldt arkivene for kirkevergen og menighetsrådet, som han ikke hadde utlevert tross pålegg om dette, unnskyldte han seg med at han først måtte få ordnet noe med kirkegården.²²⁴

Da organisten i Øyestad gamle kirke, Ruth Gundersen, sa opp sin stilling med 14 dagers varsel, etter å ha blitt tilbudt organiststillingen også i Bjorbekk, sa hun til Rabben at hun skulle reise til Trøgstad og lære sykepleie. Da Rabben nektet å tro henne, sa hun at hvis hun ikke reiste dit, så hadde hun pianoelever i Arendal, dit hun hadde flyttet. ”Til dette svarte jeg at hvis hun ikke reiste, da vilde hun vel bli hos os. Men det vilde hun ikke. (..) Menighetsrådet har besluttet at det ikke godtar opsigelsen, da vi mener det er bare påskud og demonstrasjon.”²²⁵

Da en av beboerne ved Øyestad gamlehjem ble begravd fra Vrengen bedehus, og ikke fra Bjorbekk kapell, ble også Rabbens mistanke vakt. Det hadde jo aldri skjedd før at noen av

²²² Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 2.11.42. Øyestad prestearkiv.

²²³ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 19.11.42. Øyestad prestearkiv.

²²⁴ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 2.11.42. Øyestad prestearkiv.

²²⁵ Ds.

Ruth Gundersens (gift Larsen) datter, Ruth Marion Sørenstuen, kjenner ikke til morens unnskyldning, men bekrefter at moren aldri noen gang lærte sykepleie. Ruth Larsen begynte igjen som organist etter frigjøringen, noe hun var til langt inn på 1970-tallet.

dem som døde på gamlehjemmet hadde blitt begravd fra bedehuset. Rabbens konklusjon var klar: ”Det hele er mer klar og oplakt sabotasje enn nogensinne.”²²⁶

Etter at Rabben overvar et forhør av pastor Løken hos politimesteren i Arendal, skrev han: ”Det var slett ikke oppbyggelig eller opmuntrende å høre hvorledes han søkte å greie sig fra det. Han var uhyggelig uskyldig.”²²⁷

I august 1943 skriver Rabben i en innberetning til biskop Zwilgmeyer at motstanderne nå hadde begynt med ”en ny takktikk, nemlig å avvertere dødsfallet med begravellesdag og tid, endog før jeg får meg tilsendt dødsmeldingen.(..) Det synes som endel blir mere freidig.”²²⁸

I oktober 1943 klager Rabben på at pårørende som først har avtalt med Rabben at han skal ha begravelsen, ”bryter sine ord under allehånde påskudd.”²²⁹I en innberetning til Zwilgmeyer for oktober 1943, skriver Rabben at ”jeg har ofte grunnet på at pastor Bergh var så ivrig her i Øyestad bestandig. Jeg har nu fått forklaring på dette. Han er jo ansatt til prest i Øyestad menighet. Jeg har seet kopi av brev i kirkelig anliggende, stilet til: Menighetspresten i Øyestad, Bergh.”²³⁰I 1944 får lærer og kirkeverge Mjellekås fra Natvig påpakning for at han har sendt budsjettforslag for Engene kirke direkte til ordføreren, ikke via det ”nye” menighetsrådet: ”Ordførerne får – som De som mangeårig medlem av menighetsrådet vet – det samlede budget sendt fra menighetsrådet.”²³¹Med andre ord: Rabbens motstandere bryter med all normal praksis og bruker alle slags unnskyldninger.

Sett utenfra, og i ettertid, virker det som Rabben hadde liten grunn til å være forarget over det han oppfattet som urent spill av motstanderne. Rabben nølte ikke med å melde fra til NS-kirkestyret, til dels svært detaljert om enkeltpersoner. Det ligger i motstandens natur at ikke alt kunne sies rett ut. At ikke flere ble rammet av NS-styrets sanksjoner skyldes ikke Rabben, men NS-styrets svakhet. Det er all grunn til å forstå at folk gikk omveier eller prøvde seg med

²²⁶ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 11.12.42. Øyestad prestearkiv.

²²⁷ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 11.12.42. Øyestad prestearkiv. I et brev fra Løken til biskop Maroni hevder Løken at det, siden han, etter avtale med de pårørende, på grunn av Rabbens innsigelser ikke forrettet jordfestelse, ikke kunne ha gjort noe ulovlig ved å holde sørgeandakt ved en bære. Ellers skriver Løken at han under forhøret vedstod at han ikke anerkjente ”det nuværende kirkedepartement”, men Den Midlertidige Kikeledelse, som kirkens rette styre. Brev fra prost Løken til biskop Maroni 21.11.42. Prosten i Arendal: Kopibok 1918-1951.

²²⁸ Brev fra Rabben til biskop Zwilgmeyer 2.8.43. Øyestad prestearkiv.

²²⁹ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 27.10.43. Øyestad prestearkiv.

²³⁰ Brev fra Rabben til biskop Zwilgmeyer 2.11.43. Armann Bergh var hjelpeprest i Arendal og Barbu, men var en periode gitt et spesielt ansvar for Øyestad, noe som bekreftes av et brev fra prost Løken til biskop Maroni 14.1.43.

²³¹ Brev fra Rabben til lærer Mjellekås, Natvig, 24.1.44. Øyestad prestearkiv.

hvite løgner i møte med Rabben. Alt avhenger av hvordan en ser på selve kirkekampen. Oppfatter en kirkens motstandskamp som legitim, er det høyst forståelig at en noen ganger sier ting rett ut, noe Rabben opplevde fra blant andre Landmark, Strandskogen og Løken, mens en ved andre anledninger fant det klokest å være taktisk.

4.5. Rabbens forhold til partiet NS og til andre NS-folk

Rabben var ikke medlem av NS da han ble ordinert og da han ble utnevnt til prest i Øyestad, men meldte seg inn våren 1943. I det nevnte intervjuet med Vestlandske Tidende ble han spurt om han var medlem av Nasjonal Samling. Til det svarte Rabben nei, men at han var fullt ut enig med NS` ideologi og program, og at han satte Quisling uendelig høyt som menneske og statsmann. Videre sa Rabben at da han ble kalt til stillingen, følte han det som en plikt både som kristen og som nordmann til å stille seg til sin kirkes tjeneste i en vanskelig tid.²³²

Av Rabbens korrespondanse går det tydelig fram at han identifiserte seg fullt ut med NS-kirken, det være seg NS-prost Ring, NS-biskop Zwilgmeyer eller Kirkedepartementet ved Skancke og Feyling. Hva slags forhold hadde så Rabben til NS for øvrig, til det en kan kalle den politiske og verdslige delen av NS? Var Rabben relativt isolert i en bygd med få NS-medlemmer, eller var han del av et miljø?

Først må jeg slå fast at NS hadde få medlemmer i Øyestad. I følge en liste i Agderposten fra tiden etter frigjøringen, hadde NS 19 medlemmer i Øyestad, blant dem Rabben.²³³ Øyestad hadde omkring 4000 innbyggere.²³⁴ Den mest fremtredende NS-mannen i Øyestad utenom Rabben var ordfører Olaf Johansen. I motsetning til Rabben, har Johansen fått et mye mer nyansert ettermæle i Øyestad. At Myrdal omtaler Johansen i rosende ordelag²³⁵, bør en være skeptisk til, selv om en slik vurdering neppe er tatt helt ut av luften. I Øyestads kommunale historie heter det ganske nøkternt at: ”Heller ikke ordføreren prøvde seg med politiske utspill, bortsett fra bevilgninger til Den norske Legion, Frontkjemperkontoret og noen andre nazitiltak.”²³⁶

²³² Preste- bytte i Øyestad. Vestlandske Tidende 2.10.42. Intervjuet er ikke signert, men det er nærliggende å tro at journalisten er Andreas Hanssen.

²³³ Agderposten 10.7.45

²³⁴ I følge opplysninger gitt av Landmark til Kirkedepartementet 20.6.42 var folkemengden ved siste telling 4097. Øyestad prestearkiv.

²³⁵ Myrdal 1984,207

²³⁶ Vevstad 1992,114

Johansen var medlem av det "nye" menighetsrådet.²³⁷ Ut fra det faktum at han, i motsetning til Rabben, har fått et mer nyansert ettermæle, skulle en kanskje tro at han ville stilt seg noe skeptisk til Rabben. Kirkekamplitteraturen gir eksempler på at forholdet mellom NS-folk og NS-prester kunne være dårlig, og det hendte at NS-folk foretrakk prester fra motstandssiden ved for eksempel begravelser. Haug beskrev forholdene i Søndeled slik: "De få N.S. som er her, har jo a b s o l u t t ingen kirkelig interesse, eller kirkelig ansvar. Der arbeides heller m o t enn for."²³⁸ Selv opplevde Rabben å bli avvist av en NS-familie da han var bedt om å forrette begravelse i en bygd et annet sted i Aust-Agder. En av motstandsprestene ble foretrukket.²³⁹

Noe slikt skjedde ikke i Øyestad. Ut fra det bildet kildene gir, stod de få NS-folkene i Øyestad sammen. Som nevnt tidligere, ønsket Rabben Johansen som kirkeverge i Øyestad gamle kirke. Ordfører Johansen gikk også ut med direkte støtte til Rabben i striden. Som svar på et skriv fra fylkesmannen i Aust-Agder gav Johansen sitt syn på kirkekampen: "Det lyktes propagandaen å innbille folk at N.S. ville avskaffe kristendommen. Under lærerstriden trode de samme folk at N.S. ville ta barn fra hjemmene og lære dem opp til hedninger. Kirkefronten har vært godt nok ledet til å fastholde dette taket i sine folk. Det er det samme hvor gode "N.S. prester er, så er det ikke like lett å trenge gjennom denne ismur som er reist. Det må da skje ved personlig kristendom, og jeg tror vor nye prest har gode betingelser."²⁴⁰ Johansen uttrykker altså tillit til at Rabben ved "personlig kristendom" ville kunne klare å overvinne motstanden. Johansen går så langt som å hevde at motstanden må være vel forberedt før krigen!²⁴¹ Johansen var etter alt å dømme en av Rabbens få trofaste kirkegjengere. I et brev til Johansen skriver Rabben: "Kjære Johansen. Takk for igår. Det er alltid så kjært å se deg i kirken. Du er jo også alltid så trofast til å komme, hvorfor jeg glædes og opmuntres."²⁴² Rabben ble nektet å bruke bedehusene, men holdt bønnemøter i prestegården annenhver lørdag, og oppbyggelsesmøter på herredshuset annenhver torsdag.²⁴³ Det viser at det må ha vært en liten krets rundt ham.

²³⁷ Brev fra Rabben til klokkeren i Engene 6.10.42, og tilsvarende brev til klokkerne i gamle Øyestad og Bjorbekk. Øyestad prestearkiv.

²³⁸ Brev fra Haug 26.7.43, der han ber om å bli løst fra stillingen i Søndeled. Skien biskop.

²³⁹ Innberetning fra Rabben til Kirkedepartementet 7.9.44. Rabben skriver bl.a: "Dernæst er det noget besynderlig at en nasist familie som denne siges å være, at vi som er N.S. prester, også skal ha demonstrasjon og sabotasje fra vore egne N.S. folk." Øyestad prestearkiv.

²⁴⁰ Brev fra ordføreren i Øyestad til Fylkesmannen i Aust-Agder 25.11.42. Øyestad prestearkiv.

²⁴¹ "Den strid som også her i bygden føres i og omkring kirken er etter min oppfatning vel forberedt før krigen."

²⁴² Brev fra Rabben til herr ordfører Johansen, Rykene, 11.4.44. Øyestad prestearkiv.

²⁴³ Innberetning fra Rabben til biskop Zwilmeyer, april 1943. Landssvikarkivet: Ludvig Daae Zwilmeyer.

Med den boikotten han ble utsatt for, hadde nok Rabben behov for å ta vare på sine få kirkegjengere, venner og støttespillere. Han var kanskje heller ikke vanskelig eller usympatisk som person, men han stod konsekvent og kompromissløst på NS-linjen. Derfor kom han uunngåelig i konflikter med motstandssiden, men ikke med folk som var medlemmer i eller lojale mot NS. Johansen var for øvrig trofast kirkegjenger også i Haugs tid i Øyestad. I et brev i forbindelse med landssviksaken mot Haug, skriver Johansen han var til stede ved de fleste gudstjenestene Haug hadde i Øyestad gamle kirke. Videre skriver Johansen at ”Etter min oppfatning var hans prekener gode og han hadde en vakker sangstemme. –Om hans virksomhet i bygden for øvrig har jeg ikke hørt noen kritikk.”²⁴⁴

Om det var få NS-folk i Øyestad, var det langt flere i Arendal. Arendal var blant de byene i Norge der NS hadde hatt en viss oppslutning også før krigen, med 7,1% av stemmene ved kommunevalget i 1934.²⁴⁵ Ifølge Agderposten i 1945 hadde NS 154 medlemmer i Arendal.²⁴⁶ Byen hadde ca. 10.000 innbyggere. Et fremtredende partimedlem i Arendal var Andreas Hanssen, som kom til byen som NS-redaktør i avisen Vestlandske Tidende.²⁴⁷ Da det var tale om at Agderposten og Vestlandske Tidende skulle slås sammen, og at Hanssen muligens kom til å forlate redaktørstillingen, skrev Rabben til Statens pressedirektorat med henstilling om å finne en ordning, slik at Hanssen kunne bli i Arendal: ”Dette fremkommer på grunn av at jeg synes at vort arbeide og vor sak trenger ham på en særegen måte, netop nu. Hr. Hansen er som passet inn i det behov vor sak har, netop i disse dager. Dyktig skribent, godt orientert og helhjertet for vor sak, av overbevisning. Ikke nødtvunget av forholdene eller stillingen.”²⁴⁸ Antakelig karakteriserer Rabben her indirekte også seg selv. Han så nok også på seg selv som en som var overbevist for ”vår sak”, altså for NS, i motsetning til dem som var tvunget til det på grunn av forholdene eller stillingen. Rabben hadde, som NS-ordinert prest, aktivt oppsøkt striden, i motsetning til for eksempel ”lojale prester” som ikke var NS-medlemmer og som forholdt seg mer passive. Rabben undertegnet her med NS-hilsenen ”Heil og sæl”, noe han ofte gjorde når han henvendte seg til andre NS-folk og til NS-statens maktorganer. Når han henvendte seg til ikke-NS-folk i kirkelige saker, brukte han sjelden eller aldri denne hilsenen.

²⁴⁴ Brev fra Olaf Johansen til lensmann H. Hansen, 28.1.46. Landssvikarkivet: Jakob Almarinius Kristensen Haug.

²⁴⁵ Dahl, Hagtvatn, Hjeltnes 1990,133. Dette gjorde Arendal til nr. 7 i prosentvis oppslutning om NS blant byene i Norge.

²⁴⁶ Agderposten 10.7.45.

²⁴⁷ Rabben skriver Hansen med en s, andre kilder Hanssen.

²⁴⁸ Brev fra Rabben til Statens Pressedirektorat 9.10.42. Øyestad prestearkiv. Hanssen ble i januar 1943 politisk redaktør i Agderposten.

Andreas Hanssen lot seg senere ordinere til prest. ²⁴⁹Var Hanssen påvirket av Rabben til dette? I alle fall er det flere likhetspunkter mellom disse to NS-lekmannsprestene. De var begge godt voksne menn med frikirkelig bakgrunn; Hanssen var tidligere metodist. Skjærtorsdag i 1944 forrettet Hanssen sin første fullstendige høymesse, i Trefoldighetskirken i Arendal. I følge Sagedahl hadde Hanssen fem tilhørere da han hadde gudstjeneste ”for sin venn Haug”. ²⁵⁰Et personlig brev fra Hanssen til Feyling bekrefter at Hanssen hadde nær kontakt med NS-prestene Ring, Haug og Rabben. Brevet var skrevet i anledning av Haugs konflikter i Trefoldighet. Hanssen, som sier at han praktisk talt er den eneste Haug omgås i byen, anbefaler at Haug, for hans egen skyld, blir flyttet fra Arendal. Rabben får derimot atskillig bedre attest: ”Sokneprest Rabben er en helt annen type. Mens Haug er som ler eller voks, så er Rabben som en stålfjær som spenner sterkere jo mere den trykkes sammen. Og mens Haug går nedfor og sjelesyk i dagevis over en tilhørerflokk på 20 personer eller derunder, så er Rabben strålende hvor han får et par over 5-6. (...) Han gjør godt arbeid i Øyestad og motgangen styrker ham. Formodentlig er han mere prøvet i det enn Haug.”²⁵¹

Etter at Løken var forvist og erstattet av Haug, var Trefoldighetskirken en tid et slags samlingspunkt for NS-prester, og trolig for andre kristne NS-folk. Langfredag 1944 var biskop Frøyland på besøk. Hans gudstjeneste var i følge Agderposten ”meget godt besøkt.”²⁵²I følge Sagedahl skulle det dreie seg om 30-40 tilhørere. ²⁵³Det ble også holdt en pasjonsgudstjeneste langfredag ettermiddag, der Frøyland prekte, og NS-prestene Haug, Rabben og Hanssen deltok. Blant de medvirkende nevnes også ”formann Rønning”, trolig Thv. Rønning, som var formann i det ”nye” menighetsrådet i Øyestad. ²⁵⁴Samme dag omtaler Agderposten et brev fra fylkesføreren, major Hammer, der han takker for en gudstjeneste som var blitt arrangert i Trefoldighetskirken for hele fylkestinget.

De aller fleste holdt seg borte fra gudstjenestene i Trefoldighet i denne perioden. Rabben avlyste en gudstjeneste han skulle hatt i Trefoldighetskirken i mars 1944, på grunn av et tillitsmannsmøte i NS. ”Grunnen er at alle de som pleier gå i kirken, er tillidsmenn og kommer til å bli med på tillidsmanns møter søndag formiddag. Å og tale for tom kirke derved,

²⁴⁹ Hanssen hadde hatt en mangfoldig karriere som pressemann og politiker. Han hadde vært redaktør og stortingsmann for Arbeiderpartiet, men brøt med partiet på 1920-tallet. Senere hadde han vært redaktør av avholdsavisa ”Folket”, inntil han sluttet seg til NS i 1941.

²⁵⁰ Brev fra Sagedahl 8.4.44. Prosten i Arendal. Kopibok 1943-1945.

²⁵¹ Brev fra Andreas Hanssen til Feyling 9.3.44. Landssvikarkivet: Jakob Almarinius Kristensen Haug.

²⁵² Agderposten 8.4.44.

²⁵³ Brev fra Sagedahl 8.4.44. På ettermiddagen oppgir Sagedahl at det var 19 tilhørere. Prosten i Arendal. Kopibok 1943-1945.

²⁵⁴ Rønning ser ut til å ha vært blant de ”lojale” som ikke var NS-medlemmer.

vil jeg ikke.”²⁵⁵ Tydeligere kan det ikke sies at det stort sett var aktive NS-folk som gikk i Trefoldighetskirken.²⁵⁶ En slik funksjon, som samlingssted for NS-folk fra et større distrikt, fikk aldri kirkene i Øyestad, men lokale NS-folk støttet likevel trolig opp om Rabben. I et brev til formannen i skolestyret i Øyestad takker Rabben for et riktig hyggelig NS-møte, med et godt foredrag av redaktør Hanssen.²⁵⁷ Det ser ut til å motsi Rabbens påstand ved landssvikoppgjøret; at han var passivt medlem og ikke deltok i noe NS-møte i Øyestad.²⁵⁸ Den eneste aktive rollen han vedkjente seg var å ha vært formann i NSH i Øyestad i et halvt års tid.

Også vestover, mot Fjære, holdt Rabben kontakt med andre NS-folk. Rabben var invitert til et NS-møte i Fjære i påsken 1943, som imidlertid ble avlyst. Propagandalederen, Karsten Moen, skrev at han håpet at det kunne arrangeres et møte etter våronna, så NS-folk i Fjære kunne bli kjent med Rabben.²⁵⁹ I et brev til Karl A. Moen takker Rabben for i går, da ”det var også så herlig å få nyte Herrens bord sammen.”²⁶⁰ Karl A. Moen var også formann i Fjære menighetsråd (det ”nye”) og satt i Fjære herredsting, og Rabben sendte ved denne anledningen et forslag om bruk av Engene kirke. Ved en annen anledning skrev Rabben til ordføreren i Fjære, og takket for ”den hyggelige dag vi fikk tilbringe sammen torsdag.”²⁶¹

I et brev til prost Ring i Porsgrunn skriver Rabben at: ”Vi får så alt forlit pleie samfunn med hverandre, vi som tjener den nye tid. Men vi må være tro der vi er satt.” Rabben foreslo ved denne anledning at menighetsrådene i prostiet kunne samles til fellesmøter og drøfte aktuelle ting. ”Arendal prosti er jo den fremskutte del av sørlannet, for kirkens sak.” Rabben foreslo at Ring kunne holde foredrag om et aktuelt emne, med samtale baketter. I sitt svar gikk Ring ikke inn på Rabbens konkrete forslag.²⁶² Brevvekslingen sier nok noe karakteristisk om disse to NS-prestene; Rabben var aktiv, Ring ble raskt passiv.

²⁵⁵ Brev fra Rabben 22.3.44. Øyestad prestearkiv.

²⁵⁶ I følge Agderposten 16.6.45 var det 11 mennesker til stede da Haug holdt sin avskjedsgudstjeneste i Trefoldighetskirken.

²⁵⁷ Brev fra Rabben 13.12.43. Øyestad prestearkiv.

²⁵⁸ Rapport til politimesteren i Follo avgitt av lensmannen i Frogn 15.6.45. Landssvikarkivet: Lars Rabben.

²⁵⁹ Brev fra Karsten Moen til Rabben 19.4.43. Øyestad prestearkiv. Faren Karl A. Moen var i motsetning til sønnene ikke medlem av NS, men ble dømt for økonomisk landssvik. Agderposten 2.11.46.

²⁶⁰ Brev fra Rabben til Carl A. Moen 27.4.43. Øyestad prestearkiv.

²⁶¹ Brev fra Rabben til ordfører Danielsen, Fjære, 2.8.43. Øyestad prestearkiv.

²⁶² Brev fra Rabben til herr. prost Ring, Porsgrunn, 28.4.44. Svar fra Ring 15.5.44. Øyestad prestearkiv.

Hvordan kan Rabben ha stilt seg til de rasistiske og antisemittiske innslagene i NS? Svaret er at det vet vi ikke.²⁶³Ingen steder i korrespondansen berøres slike forhold. Det nærmeste jeg kommer, er et brev fra en kvinne bosatt i en annen del av landet. Hun hadde besteforeldre fra Øyestad, og skrev til Rabben for å få attest, slik at hennes ariske avstamning kunne bringes på det rene. Rabben svarte ved å legge ved vigselsattester, og skrev at ”Kirkeboken her utviser dessuten at fædrenenavnet på begge sider, er fullstendig norske.”²⁶⁴Som så ofte når han skrev til NS-folk, undertegnet Rabben også her med ”Heil og sæl”.

Hva slags forhold hadde NS-kirken til Rabben? Fra departementet later han i utgangspunktet å ha hatt full tillit, og striden med Strandskogen og klokkerne ble løst helt etter Rabbens ønsker. Etter at departementets førstevalg, Hansteen, hadde nektet²⁶⁵, ønsket man Rabben som prost i Arendal og Vest-Nedenes,²⁶⁶ og han ble i første omgang konstituert. Departementet karakteriserte Rabben som et arbeidsjern, og at han som konstituert prost ville ha anledning til å reise en del for å tilse ”det lojale kirkefolk” innen prostiene. Biskop Zwiilmeyer hadde imidlertid en reservert holdning til lekmannsprestene generelt. Han mente at det trengtes teologer. Han tilskrev mye av motstanden mot NS-prestene at mange av dem var lekmen, noe påfallende, ettersom flertallet av NS-prestene faktisk var teologer. Zwiilmeyer frarådet at Rabben, med bare 7 års folkeskole, skulle bli prost.²⁶⁷Av samme grunn ønsket Zwiilmeyer ikke Rabben som fast utnevnt sokneprest i Øyestad.²⁶⁸I stedet ble den teologisk utdannede Ring på Tromøy prost, men han ble etter en tid erstattet av lekmannspresten Haug, som høsten 1943 ble NS-sokneprest i Trefoldighet, etter at Løken ble forvist. Ring ble flyttet til Porsgrunn, bort fra konfliktene i Arendal, mens Haug ble flyttet bort fra konfliktene i Sønedeled. Et brev fra Zwiilmeyer til departementet i desember 1943 viser at å flytte Haug til Arendal ikke falt heldig ut, og Zwiilmeyer viste til Haugs manglende utdanning: ”Presten Bergh vilde neppe optre slik likeoverfor en prest med teologisk utdanning. Skylden er altså igrunnen ikke heller Haugs – men den serlig hissige mentalitet som har utviklet seg i de

²⁶³ En gjennomgang av Vestlandske Tidende for 1942 viser at en profilert kristen NS-mann som redaktør Andreas Hanssen - som etter alt å dømme har vært en av Rabbens venner i hans tid i Øyestad - åpnet spaltene for mange antisemittiske kommentarer, også på lederplass.

²⁶⁴ Brev fra Rabben 4.5.43, som svar på brev av 26.4.43. Øyestad prestearkiv.

²⁶⁵ Brev fra Hansteen til Skien biskop 19.11.42.

²⁶⁶ Brev fra Kirkedepartementet til Skien biskop 3.3.43. Rabben ble konstituert prost i Arendal og Vest-Nedenes prostier i kun fem dager, fra 20. til 25.mars 1943. Skien biskop.

²⁶⁷ Fra Zwiilmeyer til Kirkedepartementet: (ikke datert) ”Som jeg nevnte i mitt skriv av 25 mars 1943 har jeg vært i tvil om Rabbens konstitusjon som prost i Arendal og Vest Nedenes prostier, da han ikke har annen utdanning enn folkeskolen.” Biskopen i Skien. Kopibok 1943.

²⁶⁸ Rabben ble, etter å ha vært forrettende sokneprest, konstituert sokneprest i Øyestad 24.3.43. Samtidig ble han oppnevnt som formann i Øyestad menighetsråd. Brev til sokneprest Rabben, Øyestad 24.3.43. Biskopen i Skien.

godmodige Arendalliter. Bak denne hissighet står nok prestene. Men den dypeste årsak er nok at en er utilfreds med legmannen. Det har også noget for seg – Arendal er jo et dissenterrede og statskirken hevder seg vesentlig ved sine presters overlegenhet i sin utdanning og i den kirkelige orden og disiplin.”²⁶⁹I et tidligere brev til departementet skrev Zwilgmeyer at NS-prestene, særlig lekmannsprestene, ikke trodde på og ikke ønsket en forsoning innen kirken og mente å ville bygge en ny kirke på NS alene.²⁷⁰

På tross av Zwilgmeyers generelle skepsis til lekmannsprestene, finner jeg, i motsetning til det jeg hadde tenkt i utgangspunktet, ingen belegg i kildene for at Rabben ble betraktet som en problemprest innad i NS-kretsene, i motsetning til det som skjedde med blant andre Haug.²⁷¹ I et brev fra departementet sendte til biskopen i Skien i august 1943, omtales flere prester, blant annet ”problempresten” Johs. Andersen, som må flyttes på. Rabben omtales også i dette brevet, uten at noe negativt er nevnt. Departementet anbefalte derimot at Rabben måtte få alderstillegg.²⁷²Forholdene i Øyestad utviklet seg, etter de mest direkte konfrontasjonene den første tiden, til en slags stillingskrig, så i forhold til dramatikken som utspant seg rundt Trefoldighetskirken i 1943 og 1944²⁷³, kunne forholdene i Øyestad, fra NS-hold, bli sett på som nokså fredelige. I august 1943 skrev Zwilgmeyer til Feyling: ”Jeg har intet imot at Rabben nå blir konstituert i Øyestad. Han er kommet inn i rolig arbeide og der er stillt om ham dernede nå.”²⁷⁴ Menigheten i Øyestad kunne nok se noe annerledes på det.

²⁶⁹ Brev fra Zwilgmeyer til Kirkedepartementet 18.12.43. Skien biskop. Kopibok 1943.

²⁷⁰ Brev fra Zwilgmeyer til Kirkedepartementet 15.10.43. skien biskop. Kopibok 1943. Zwilgmeyer var nok en som oppriktig ønsket fred og forsoning, men hans sterke lojalitet til NS på den ene siden, og hans manglende gjennomslagskraft i forhold til mer aggressive NS-krefter på den andre siden, gjorde forsoning umulig.

²⁷¹ Haugs forhold til NS skal av en ledende NS-mann i Arendal, skoledirektør og formann i Trefoldighet ”nye” menighetsråd, O.H. Unander, blitt karakterisert som en ”oppladning av konfliktstoff.”Unander skal ha karakterisert Haug som ”vanskelig å ha noe å gjøre med, krakilsk og uberegnelig”. Brev fra Sagedahl til DMK 31.12.44, der han referer et brev fra pastor Fiskaa, som av Unander ble oppfordret til å overta som prest i Trefoldighet i tillegg til Barbu, noe han avsto. Prosten i Arendal: Kopibok 1943-1945. Da Haug søkte seg til Stavanger skrev departementet v/Feyling at Haug snarest mulig burde løses fra Øyestad og Arendal, men: ”Den sinnstemning han har arbeidet seg opp i i Arendal og Øyestad gjør ham egentlig mindre skikket til straks å ta fatt på en ny vanskelig oppgave i Stavanger eller et annet sted.” Brev fra Kirkedepartementet til Skien biskop 9.12.44. Skien biskop. Om forholdene i Holla i Telemark skrev Zwilgmeyer til departementet i et brev av 14.10.44 at selv NS-folk lot sine barn døpe av andre prester og sendte sine unge til konfirmasjon hos illojale prester. De hadde også vedtatt en resolusjon om at de ønsket en teolog som prest. Lekmannspresten som ble ønsket bort fra Holla ble 5.12.44 bedt av Zwilgmeyer om å bestyre Arendal og Øyestad, men det kan ikke sees at dette skjedde.

²⁷² Brev til Skien biskop fra Kirkedepartementet v/ Feyling 10.8.43. Skien biskop.

²⁷³ Prost Løken kom i konflikt med NS-prosten Ring, etter at sistnevnte tiltvang seg en gudstjeneste i Trefoldighetskirken. Konflikten ble forsøkt løst ved at Ring ble flyttet til Porsgrunn, og Løken forvist. Da Haug overtok Trefoldighet, etablerte hjelpepresten Bergh seg i Strømsbu bedehus, holdt gudstjenester og brukte betegnelsen Trefoldighet menighet. Også Bergh ble forvist. Til slutt kom Haug i konflikt også med NS-folk, og endte opp nokså isolert.

²⁷⁴ Brev fra Zwilgmeyer til Feyling 12.8.43. Biskopen i Skien. Kopibok 1943.

4.6. Rabbens forhold til NS-statens maktmidler

Som jeg har vist tidligere, bygde mye av Rabbens argumentasjon på at motstanden mot NS-kirken var ulovlig, og at NS-kirken representerte den lovlige norske kirke. I tillegg var Rabben, som jeg også har vist, en lojal og overbevist tilhenger av NS. Derfor viste han lite tilbakeholdenhet når det gjaldt å rapportere det han mente var ulovlige eller mistenkelige forhold inn til Kirkedepartementet og til biskopen i Skien. Rabbens innberetninger var bakgrunnen for at pastor Strandskogen ble forvist fra Øyestad. Rabbens første innberetning til departementet²⁷⁵ gjorde at departementet kontaktet Statspolitiet. I et brev underskrevet av Skancke og Feyling²⁷⁶ heter det: ”Kirkedepartementet må kreve at Statspolitiet gir pastor Strandskogen en kort frist til å forlate Øyestad prestegjeld og flytte tilbake til sin forrige bopel. Oversittes denne frist, får han bli transportert ut av distriktet på annen måte. Disse illegale presters nærvær i en menighet vil føre til uro og oppvigleri av den rolig innstilte befolkning. Det må derfor i disse tilfelle gripes inn bestemt og hurtig.”

Her uttrykkes klart NS-kirkestyrets syn på hvorfor det måtte gripes inn mot de illegale motstandsprestene; de skapte uro og drev oppvigleri. Det går klart fram at man trodde at ro kunne skapes ved tvangstiltak mot disse prestene, som det i samme brev hevdes at DMK akter å sende til alle menigheter hvor det er NS-prester eller ”lojale prester”.²⁷⁷ Sett i ettertid vitner dette om sterk overvurdering av egen styrke, og sterk undervurdering av motstanden mot NS. At tvangstiltak faktisk kunne øke motstanden mot NS, ble det tilsynelatende ikke reflektert over.

Rabben var her helt på linje med departementet i sin tro på tvangstiltak. Som nevnt trodde Rabben at slik ”opprydning” kunne skape en plattform han kunne arbeide videre på.²⁷⁸ Han oppnådde for så vidt noe av sin hensikt. Strandskogen ble fjernet, og andre prester sluttet å utfordre ham direkte på kirkegårdene, etter de første sammenstøtene Rabben hadde med Strandskogen, Løken og Sagedahl. Men ”opprydningen” var totalt mislykket når det gjaldt å få tilbake menigheten. Den var og ble tapt for Rabben.

Rabben nøyde seg ikke med å få bort Strandskogen. Klokkerne Løvdal i Bjorbekk og Haugå i Øyestad gamle kirke ble suspendert. I et håndskrevet brev til Rabben skrev Feyling : ”Dersom

²⁷⁵ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv.

²⁷⁶ Brev fra Kirkedepartementet til Statspolitiet, Hovedkontoret, 23.10.42. Gjenpart i Øyestad prestearkiv.

²⁷⁷ ”Det er opplyst at ”kirkeledelsen” skal ha til hensikt gjennom de fratrådte biskoper å sende en ny prest til alle menigheter hvor det er en NS prest eller en prest som er loyal mot det sittende styre.”

²⁷⁸ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv.

klokker Løvdahl fortsatt er illojal og brysom, så får det nye menighetsrådet senne departementet en innberetning om saken. Så vil han bli avskjediget og en ny lojal klokker avsatt.”²⁷⁹I en ny innberetning takket Rabben departementet for dets handlemåte: ”Derved er her skapt mig en platform for videre arbeide. Og jeg tror at det omsider vil bli mulig å få rette op igjen det nedrevne, ved en sindig tjeneste. Folket her vet litet hvad det gjelder. Her har kommet folk på mit kontor, som for ramme alvor sier, at hvis prestene hadde gjort noget galt, hadde dem blitt tatt for lenge siden.”²⁸⁰ Med andre ord: Hvis Rabben og NS-kirken fikk satt seg i respekt, ville folk skjønne alvoret og innstille motstanden. Derfor var det så viktig å slå ned på dem som ledet motstanden. Landmark var pensjonist og flyttet fra menigheten, men Strandskogen og de to klokkerne måtte tas. I en konfrontasjon med pastor Sagedahl fra Hisøy om en begravelse, der Sagedahl ville ringe politiet, truet Rabben med det samme. Det ser likevel ikke ut til at Rabben kontaktet politiet. Vanligvis skrev Rabben til Kirkedepartementet, som så eventuelt iverksatte tiltak. Men Rabben kunne også kontakte politiet direkte. I en innberetning til Kirkedepartementet i desember 1942 skriver Rabben at han kontaktet politimesteren i Arendal for å få vite premissene for at Strandskogen ble fjernet fra Øyestad. I følge Rabben ville politimesteren da ha nærmere greie på forholdene i Øyestad, og at Rabben skulle være med til fylkesmannen.²⁸¹Under dette møtet ble de tre enige om å hente pastor Løken til en ”konferanse”, som av Løken ble kalt et forhør.²⁸² Hele fire ganger på kort tid klaget Rabben til Kirkedepartementet på Løkens virksomhet, og Rabben hadde antakelig, sammen med sokneprest Ring, en del av skylden for at Løken til slutt ble forvist fra distriktet.²⁸³ Som nevnt havnet Løken etter hvert i ”prestekolonien” på Lillehammer, og senere på Helgøya.

Det ser ut til at Rabben, i motsetning til en del andre NS-prester, ikke anmeldte folk direkte til politiet. NS-styret hadde likevel rikelig med grunnlag for å gripe inn, med bakgrunn i Rabbens innberetninger til departementet.²⁸⁴

²⁷⁹ Brev fra Kirkedepartementet, ekspedisjonssjefen for kirkeavdelingen, til sokneprest Rabben 12.10.42. Øyestad prestearkiv.

²⁸⁰ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 2.11.42. Øyestad prestearkiv.

²⁸¹ Politimester Trygve Gårdbo og fylkesmann Hans H. Petersen var begge medlemmer av NS.

²⁸² Brev fra Løken til biskop Maroni 21.11.42. Prosten i Arendal. Kopibok 1918-1951.

²⁸³ Den offisielle begrunnelsen var agitasjon i prekener mot det nye styre, og at Løken i oktober 1943 hadde nektet å overta religionstimer i den høyere skole etter en arrestert lærer. Prosten i Arendal: Kopibok 1943-1945. Løken ble forvist fra Agderfylkene og Rogaland.

²⁸⁴ En rekke personer er til dels detaljert omtalt i disse. Det gjelder flere prester, kirkelig ansatte og andre. Under landssviksaken ble Rabben dømt for innberetningene høsten 1942 og sommeren 1944. Det var disse som førte til direkte sanksjoner.

Etter at Strandskogen ble forvist, og klokkerne suspendert, gikk den lokale kirkekampen inn i en noe roligere fase, som kan beskrives som en stillingskrig uten direkte konfrontasjoner. Klokker Løvdal hadde fått beholde sitt arbeid som lærer i skolen etter at han var avskjediget som klokker, selv om både ordfører og skolestyreformann i Øyestad var NS-folk. Samtidig fortsatte Løvdal sin gjerning som formann i det "gamle" menighetsrådet og som klokker ved "illojale" gudstjenester. I juli 1944 skrev Rabben en innberetning til Kirkedepartementet, med en rekke anklagepunkter mot Løvdal.²⁸⁵ Her utpeker Rabben Løvdal som leder av den kirkelige motstanden i Øyestad. I følge Rabben var Løvdal klokker ved de "illojale gudstjenester" på Fredheim, han sørget for annonsering, og ordnet med barnedåp og begravelser, der standardformularet "Jordfestelse på begravelsesdagen ønskes ikke" ble brukt. Løvdal har endog hatt plakater liggende i klasserommet da Rabben har kommet på besøk. Rabben skriver: "Han utøver under disse forholdene en stor innflytelse over folket og er etter min forståelse, den største hindring for at forholdene kan bedres." Ennå hadde Rabben altså tro på at opprydning med tvangsmidler kunne føre til et ønsket resultat, på et tidspunkt der mange andre NS-prester nok var i ferd med å gi opp. Igjen førte Rabbens innberetninger til sanksjoner mot folk på motstandssiden. Løvdal ble arrestert, og satt fengslet i Kristiansand i ti dager. På grunn av sykdom ble han så overført til sykehuset, og deretter løslatt. Innberetningen mot Løvdal var ett av tiltalepunktene mot Rabben under landssviksaken.²⁸⁶ I avhør understreket Rabben at han "ingenlunde fremsatte begjæring om anholdelse; min innberetning var en streng saklig sådan hvor jeg kun påpekte at illoyale gudstjenester pågikk uten å komme med noe forslag om på hvilken måte en skulle få slutt på det."²⁸⁷ Det var Feyling som kontaktet Statspolitiet og bad om en nærmere undersøkelse av forholdene, særlig av Løvdals stilling.²⁸⁸ Det er derfor ikke tvil om at Rabbens innberetning var årsak til arrestasjonen av Løvdal, men Rabben frasa seg ansvar for at NS-myndighetene gikk såpass langt.

Rabben skal flere ganger ha oppsøkt gudstjenester og møter arrangert av folk på motstandssiden.²⁸⁹ Det må ha skapt utrygghet, men det var bare Løvdal som ble rammet av sanksjoner. Rabben har nok heller ikke hatt noe ønske om å ramme vanlige folk i Øyestad, bare de aktive i den kirkelige motstanden. Selv sa Rabben i avhør: "Oppførselen til folk innen

²⁸⁵ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 3.7.44. Øyestad prestearkiv.

²⁸⁶ Tiltalebeslutning 27.9.45. Landssvikarkivet: Lars Rabben.

²⁸⁷ Rapport til politimesteren i Follo avgitt av lensmannen i Frogn, 15.6.45. Landssvikarkivet: Lars Rabben.

²⁸⁸ Brev fra ekspedisjonssjefen i Kirkeavdelingen til Lederen av Statspolitiet avd.5A, Oslo, 14.8.44, om de kirkelige forhold i Øyestad, Aust-Agder. Landssvikarkivet: Lars Rabben.

²⁸⁹ Edle Brune.

embetskretsen var slik at jeg kunne hatt god grunn til å gjøre en innberetning, hvad jeg imidlertid avstod fra.”²⁹⁰ Som nevnt trodde Rabben at forholdene ville bedres hvis det ble satt inn tiltak mot lederne for den kirkelige motstanden, men det kan virke overraskende at han holdt fast på dette synet så sent som sommeren 1944.

4.7. NS og kristendommen

En underliggende faktor i mye av det som har blitt omtalt, er NS` forhold til kristendommen. I den tyske nasjonalsosialismen så man forsøk både på å forkaste kristendommen, og på å omtolke kristendommen i ”tysk” retning. (”de tyske kristne”)²⁹¹ Likevel sluttet mange ”vanlige” kristne, og mange prester og teologer, opp om nazismen uten at de dermed mente seg å fornekte kristendommen eller radikalt omtolke den.²⁹²

Mye av det samme ser en innen NS. Vi finner riktignok ingen norsk parallell til ”de tyske kristne”, men vi finner både de som vil forkaste kristendommen og de som snarere ser på NS som et vern om den samme kristendommen. Karsrud²⁹³ har påvist at NS-prestene, det vil si de av dem som var prester før krigen og som under krigen sluttet opp om NS, stod for holdninger som ble delt av mye større deler av det norske presteskap. De fryktet avkristning og moralsk forfall, og de fryktet kommunisme og radikal sosialisme. De fleste var, i likhet med flesteparten av dem som ble motstandsprester, teologisk konservative.

Trolig oppfattet NS-prestene, i likhet med andre kristne NS-folk, beskyldningene om at NS var kristendomsfiendtlig som svært urimelige. Vi finner flere eksempler fra korrespondansen i NS-perioden i Øyestad.

Formuleringer om at kirken ville bli respektert hvis den holdt seg fri for politisk illojale formuleringer og ikke motarbeidet nyordningen²⁹⁴ ble nok oppfattet som udramatiske av prester og andre kristne som på forhånd hadde stilt seg positive til NS. For dem som ikke delte denne positive oppfatningen, ble dette derimot opplevd som at en prøvde å stille helt ukirkelige vilkår for kirken, ut fra politiske motiver. At NS-folk ikke kunne eller ville forstå hvor opprørende slike vilkår virket for flertallet innen kirken, forklarer hvorfor det kunne bli et så stort gap mellom kristne som var for, og kristne som var imot NS. Ut fra kildene kan vi

²⁹⁰ Rapport til politimesteren i Follo avgitt av lensmannen i Frogn, 15.6.45. Landssvikarkivet.

²⁹¹ Mye av den tyske kirkekampen dreide seg om kamp mot det som ble ansett som vranglære i kirken, og mot den nyhedenske bevegelsen. Austad 1974,34-36.

²⁹² Ds., 40-41.

²⁹³ Karsrud 1980

²⁹⁴ Uttalelse av Skancke i oktober 1940. Austad 1974,64.

få inntrykk av at kristne NS-folk mente at bare de kunne gjendrive beskyldningene om at NS var imot kristendommen, ville det bli tydelig at motstanden mot NS kun dreide seg om politikk. For eksempel var Andreas Hanssen svært opptatt av kirken og NS` forhold til kristendommen i sin tid som NS-redaktør i Vestlandske Tidende, ofte på lederplass. Det NS-folkene ikke klarte å ta inn over seg, var de prinsipielle protestene mot angrep på kirkens selvstendighet og på foreldreretten, og kirkens forsvar for rettsstaten. Det er også et faktum at kirkens protester i den første fasen ikke omfattet eventuelle antikristne tendenser i NS, selv om Berggrav mente at kristendommen og nazismen var to uforenlige livsanskuelser.²⁹⁵ Dette momentet kom inn gradvis, men ble aldri det dominerende.²⁹⁶

Både Rabben og en annen kirkelig innstilt NS-mann i Øyestad, ordfører Johansen, var opptatt av å imøtegå beskyldninger om antikristne tendenser. Jeg har allerede vist at Rabben la vekt på å presentere seg som en god, personlig kristen. Han avsluttet en av sine innberetninger til departementet med formuleringen ”Jeg tror at Herrens sak skal seire også nu.”²⁹⁷ Det gir nærmest inntrykk av en identifikasjon mellom hans egen strid i Øyestad og ”Herrens sak”. Hans første preken, gjengitt i lokalpressen, er ”upolitisk”, og i sitt innlegg ”Det store misgrep” viste han til ”helt urettferdige meninger om tiltenkte angrep på kristendommen.”²⁹⁸ Johansen skrev i et brev til fylkesmannen at ”Det lyktes propagandaen å innbille folk at N.S. ville avskaffe kristendommen. Under lærerstriden trode de samme folk at N.S. ville ta barn fra hjemmene og lære dem opp til hedninger.”²⁹⁹ Her gjøres beskyldningene om at NS er kristendomsfiendtlig til det alt står og faller med. Som nevnt var botemiddelet for Johansen ”personlig kristendom”, og han trodde at Rabben i så måte hadde gode betingelser. Det ser ut til at kristne NS-folk tenkte at bare de kunne gjendrive beskyldningene om at NS truet kristendommen, så ville de kunne vinne folkets tillit.

Vi ser på motstandssiden et oppgjør på bred front mot NS-styrets kirkepolitikk, på NS-siden et relativt smalt forsvar. Dette forsvaret hadde to hovedelementer: 1. NS-styret er lovlig, og

²⁹⁵ Austad 1974,81-82

²⁹⁶ Det er kommet tydelig inn i ”Kirkens Grunn”, men uten at en sier direkte at NS er imot kristendommen: ”..innføre dem i en ”ny livsanskuelse” som kjennes fremmed i forhold til kristendommen”(Kirkens Grunn art.IV) ”Kirken må derfor kjenne dyp uro når en mann som skal utøve kirkeadministrasjon uttaler: ”Det er riktig nok at denne verdens ting styres av forsynet eller av en skjebne.””(Kirkens Grunn art.VI) Det er tydelig at en ville få fram uro over at nazismen kunne true selve kristendommen, men også at en ikke ville gå lenger enn en hadde belegg for.

²⁹⁷ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 2.11.42. Øyestad prestearkiv.

²⁹⁸ Agderposten 27.2.43.

²⁹⁹ Brev fra ordføreren i Øyestad til Fylkesmannen i Aust-Agder 25.11.42. Kopi i Øyestad prestearkiv.

motstanden er ulovlig. 2. Beskyldningene om at NS er kristendomsfiendtlig er usanne. Med dette utgangspunktet måtte kløften mellom de to sidene bli stor.

5. Boikott av NS-kirken i Øyestad.

NS-presten Rabben ble fra første stund boikottet av menigheten i Øyestad. Dette gjaldt både de mer faste kirkegjengerne, og folkekirkemenigheten. Dette stemmer godt med det generelle bildet vi har fra de menighetene i Norge som hadde NS-prest. Det ser ut til å ha vært en gjengs oppfatning at å delta på NS-prestens gudstjenester, eller å la NS-prestene foreta kirkelige handlinger, ville være å støtte NS-kirken. Derfor holdt folk seg borte, og prøvde å få andre prester til å utføre handlinger som dåp, konfirmasjon og begravelse. I løpet av okupasjonsårene ble det lagt fram forslag som skulle stoppe dette, blant annet foreslo Kvasnes at dåp skulle foretas i den menigheten barnet bodde, og at konfirmasjonsundervisning skulle være obligatorisk. Rabben var inne på lignende tanker. I et brev til Kirkedepartementet skriver han, i forbindelse med at folk først har avtalt begravelse med ham, men så trukket seg: ”Det er jo så trist å stå på veien og likfølget går forbi, mens kirkeklokkene ringer og jeg står der, sår i sinn. Kann ikke her skapes en ordening, hvor menighetens prest skal utføre de kirkelig handlinger i menigheten?”³⁰⁰Så langt var Kirkedepartementet imidlertid ikke villig til å gå. En av grunnene var at dette også ville ramme ”den lojale del av kirkefolket innen illojalt betjente menigheter. Også disse hjem har i utstrakt grad latt sine barn døpe og konfirmere av en lojal naboprest.”³⁰¹

Både kirkelige og ikke-kirkelige motiver kan ligge bak boikotten av NS-prestene. En kan ha ment at NS-prestens virksomhet var kirkelig illegitim, siden den legitime norske kirke etter de flestes mening var den som hadde brutt med staten. De prestene som hadde forholdt seg lojale til NS-styret etter påsken 1942, hadde etter dette synet diskvalifisert seg for prestegjeringen. Når det gjaldt de NS-ordinerte prestene, som Rabben, kunne en hevde at disse i utgangspunktet ikke var ”rettelig kalt”³⁰²til å være prester. Pastor Augland i Fjære formulerte motstandsprestenes syn slik i et brev til Rabben: ”jeg kan ikke anerkjenne Dem

³⁰⁰ Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 27.10.43. Øyestad prestearkiv.

³⁰¹ Brev fra Kirkedepartementet til fungerende biskop i Stavanger 8.5.43. Biskopen i Skien.

³⁰² Augustana XV

som rett prest i Øyestad menighet”.³⁰³ De prestene som lot seg utnevne til biskoper i NS-kirken, ble på tilsvarende måte ikke anerkjent som rette biskoper.³⁰⁴

Blant de motivene som ikke var spesifikt kirkelige, må nevnes den generelle ”isfronten”, som gikk ut på, så langt som mulig, å unngå kontakt og samarbeid med NS-folk. Folk langt utenfor menighetskjernen oppfattet motstandskirkens kamp som en viktig del av den generelle motstanden, og det å unngå å la seg betjene av NS-prester ble dermed et ledd i den passive, sivile motstanden som folk flest kunne delta i. Denne motstanden var viktig i og med at den kunne bidra til å hindre NS i å nå sine mål, samtidig som risikoen for den enkelte var begrenset. Denne formen for motstand gjorde at brede lag av folket, som ellers ikke var aktive motstandsfolk, kunne oppleve at de stod sammen med motstandsbevegelsen mot NS. Andre eksempler er tomme tribuner ved idrettsarrangementer etter at idretten var nazifisert, og tomme gater når NS holdt utendørs arrangementer.

Flere utsagn går ut på at Rabben pleide å ha 1-4 tilhørere, om i det hele tatt noen.³⁰⁵ 4 tilhørere skal ha vært til stede da Rabben innsatte seg selv i Øyestad gamle kirke.³⁰⁶ Også i Tromøy, der menighetens sokneprest siden 1933, Charles Ring, meldte seg inn i NS og stilte seg lojal til NS-kirkestyret, fortelles det om ”så å si tomme kirker”³⁰⁷ Boikotten førte til at det var svært få som ble døpt, konfirmert og viet i kirkene i Øyestad fra slutten av september 1942 og fram til frigjøringen. Også når det gjaldt begravelser, prøvde folk så godt de kunne å unngå NS-presten.

Da jeg startet arbeidet med oppgaven, ventet jeg at kirkebøkene for denne perioden skulle tale mer ved det de ikke sa, enn det de sa, om forholdene i Øyestad i NS-perioden. Jeg fant imidlertid raskt ut at bøkene var oppdatert etter frigjøringen av konstituert sokneprest Strandskogen. Disse oppdateringene gjør kirkebøkene til verdifulle kilder, som gir et godt bilde av hvordan folkekirkemenigheten i Øyestad gjorde sitt ytterste for å unngå enhver befatning med NS-presten. Bygdebokforfatteren Myrdal tar derfor feil når han hevder: ”Til folk som søker sin slekt i framtiden, vil jeg si. I de årene Rabben regjerte i Øyestad kan dere ikke vente å finne barn døpt og døde begravet i Øyestad. Dere må lete i Froland, Fjære og

³⁰³ Brev fra Augland til Rabben 18.9.42. Øyestad prestearkiv.

³⁰⁴ Brev fra prester i Oslo bispedømme til Lars Frøyland 24.juni 1942: ”De er, sokneprest Frøyland, ikke rettelig kalt og vil ikke bli rettelig ordinert.” Austad 2005,190

³⁰⁵ Edle Brune spilte på en gudstjeneste der Rabben hadde tre tilhørere.

³⁰⁶ Agderposten 15.8.45. Strandskogen 1946,1. Tallet bekreftes av Rabben selv i en innberetning til

Kirkedepartementet 14.10.42. Øyestad prestearkiv.

³⁰⁷ Dannevig 1985,268

Arendal kirkebøker”.³⁰⁸ Dette viser at Myrdal ikke har sett kirkebøkene. En annen feil er at folk ikke begravde sine døde i Øyestad. Som jeg senere skal vise, ble få Øyestad-folk begravd utenbygds, men de fleste prøvde likevel så godt de kunne å unngå NS-prestens medvirkning. Det som selvsagt er riktig, er at folk i stor utstrekning benyttet nabokirkene; en av de mest benyttede var Hisøy, som Myrdal ikke nevner.

Når jeg skriver at Rabben ble boikottet, må jeg ta et forbehold når det gjelder to forhold: Utskrifter fra kirkeboka, og utdeling av midler fra legater. Her var det ikke mulig å unngå Rabben. Når det gjaldt det første, måtte folk skrive til Rabben uansett om de anerkjente ham som rett prest eller ikke. Mange unngikk da å bruke embetstittel, ved for eksempel å stile brevet til ”Herr L. Rabben”.³⁰⁹

Når det gjelder legater, ser det ut til at de ble brukt etter formålene, uten politiske baktanker. Noen nektet riktignok å sitte i et legatstyre sammen med Rabben,³¹⁰ mens andre ikke trakk samme konsekvens, uten at det trenger å tolkes som at de støttet Rabben for øvrig.

5.1. Dåp

Frå nyttår og fram til 27.september 1942 står det oppført 53 døpte i kirkeboka for Øyestad. Etter 27. september står det 9 oppføringer der det er tilføyd ”utgår” under dåpsdato. Her har tydeligvis folk valgt ikke å døpe barna i kirkene i Øyestad på grunn av NS-presten. Etter dette har det opprinnelig ikke stått flere døpte i kirkeboka for dette året. I hele 1943 er to barn døpt i henholdsvis Øyestad og Bjorbekk kirker. Foreldrene til barnet som ble døpt i Bjorbekk var blant de få parene som ble viet av Rabben. Dette paret bodde utenbygds, men en av dem var fra Øyestad. Denne dåpen er nevnt i en innberetning fra Rabben til Zwilgmeyer: ”Igår hadde jeg dåp. Forældrene viet jeg ifjor her. Det var så kjært. Og vi hadde 11 mennesker i kirken, uten om betjeningen.”³¹¹ I 1944 ble ingen barn døpt. Dette ser ut til å bekrefte Agderpostens opplysning om at kun to barn ble døpt på to år i Rabbens tid som NS-prest i Øyestad.³¹²

³⁰⁸ Myrdal 1984,111.

³⁰⁹ Brev fra Ragnar Hjellset 22.8.44. Jeg navngir ellers ikke ”vanlige” folk i Øyestad, som ikke var blant de aktive aktørene. Her gjør jeg et unntak, siden det dreier seg om min avdøde grandonkel, og siden jeg synes formuleringen er god når det gjelder å henvende seg til Rabben uten å anerkjenne ham som prest. Brevet er ellers holdt i en gjennomført høflig tone.

³¹⁰ Brev til Rabben 21.12.42: ”..ikke vil ha noget med legatstyre å bestille.” Øyestad prestearkiv.

³¹¹ Innberetning fra Rabben til biskop Zwilgmeyer for juli 1943, 2.8.43. Øyestad prestearkiv.

³¹² Agderposten 15.8.45

Etter dette kommer Strandskogens oppdateringer, med følgende innledning: ”Overført fra interimsbøker. Barsedåp utført av prester og legmenn i den norske kirke, mens nazistpresten herjet i Øyestad”.

Pastor Strandskogen klarte å få døpt ett barn i Bjorbekk kirke 11. oktober 1942, før kirkene ble stengt for ham. Etter dette døpte Strandskogen to barn i hjemmene i begynnelsen av november. Ved den første av disse er det en anmerkning: ”P.g.a. forholdene med kirken ønsker foreldrene å utsette stadfestelsen inntil videre.” 16. november ble et barn hjemmedøpt av en annen prest, Slyngstad, ”da pastor Strandskogen ble forvist og dermed forhindret.”

Ytterligere tre barn ble hjemmedøpt av andre prester de siste månedene av 1942. Hjemmedåp skulle imidlertid ikke bli det normale. Det vanlige i Øyestad fram til frigjøringen var enten å døpe barna i en nabomenighet, eller ved en gudstjeneste på et bedehus eller forsamlingshus i Øyestad, der distriktets prester stilte opp. Mot slutten av 1942 begynner dette mønsteret så smått å avtegne seg. Tre barn fra Øyestad ble døpt i Trefoldighet, ett i Hisøy og ett på Rykene bedehus. Et interessant smutthull viser seg også. Prestene i Fjære hadde en del gudstjenester i Engene kirke, så denne kirken hadde ikke Rabben enerett på. Særlig i områdene Engene, Nedenes og Natvik var det mange som benyttet Fjære-prestens gudstjenester når de skulle døpe barna, mens de normalt nok ville benyttet Øyestad-presten. Tre barn ble døpt på denne måten mot slutten av 1942. De ble da skrevet inn i kirkebøkene i Fjære, men står takket være Strandskogens oppdateringer også i kirkebøkene for Øyestad.

I 1943 ble, som nevnt, to barn døpt i NS-kirken i Øyestad.³¹³ Det største antallet dåpshandlinger i 1943 ble foretatt ved gudstjenester på Fredheim på Bjorbekk. 16 barn ble døpt på Fredheim dette året, medregnet noen få hjemmedåp som ble kirkelig stadfestet her. Det ligger nær å tenke at de som ble døpt på Fredheim, under normale omstendigheter ville blitt døpt i Bjorbekk kirke. 12 barn ble døpt på Rykene bedehus, sannsynligvis barn som normalt ville blitt døpt i Øyestad gamle kirke. Det er tydeligvis disse to stedene det er holdt flest gudstjenester, som erstatning for gudstjenestene i Bjorbekk og gamle Øyestad. 6 barn ble døpt ved Fjære – prestens gudstjenester i Engene kirke. Dette er nok barn som normalt ville blitt døpt ved Øyestad-prestens gudstjenester i samme kirke. Det ser ikke ut til å ha vært vanlig for folk fra andre deler av Øyestad å søke Fjære-prestens gudstjenester i Engene. Også

³¹³ | Kirkelig statistikk for 1943 opererer Rabben med tallet 3, der det inngår en innmeldt hjemmedåp. Øyestad prestearkiv.

på Strømmen og Nævisdal bedehus, beliggende i henholdsvis nedre og øvre del av bygda, ble det holdt noen gudstjenester. Disse to stedene ble det døpt to barn hver i løpet av 1943.

Mange brukte også nabomenighetene. 7 barn fra Øyestad ble i 1943 døpt i Froland kirke. Dette dreide seg for det meste om barn fra de øvre delene av bygda. 6 barn ble døpt i Trefoldighetskirken i Arendal, men da også denne kirken ble nazifisert høsten 1943, var den ute av bildet som alternativ for Øyestad-folk. Fem barn ble døpt i Hisøy. I tillegg kommer tre i Fjære kirke, ett i Barbu og ett i Austre Moland.

Fra nyttår 1944 og fram til frigjøringen i 1945 ser vi noe av det samme mønsteret, men med noen forandringer. Flest Øyestad-barn ble i denne perioden året døpt i Hisøy, nemlig 21. En del av disse ble døpt av Strandskogen, som da hadde bosatt seg i Hisøy.³¹⁴ 20 barn ble døpt i Froland. 17 ble døpt på Rykene bedehus. 9 barn ble døpt på Fredheim. Ellers ble to barn hver døpt på de to bedehusene Nersten og Løddesøl. Bare to ble døpt i Engene. Forholdene rundt Engene, der Øyestads NS-prest skulle dele kirke med motstandspresten i Fjære, må ha vært vanskelige, så mye tyder på at Fjære-presten etter hvert hadde færre gudstjenester der. Parolen var jo å unngå alt samarbeid med NS-kirken, og derfor kunne Fjære-presten i prinsippet ikke forholde seg til et forslag til gudstjenesteliste utarbeidet av Rabben.³¹⁵ Fjære-presten Augland døpte dessuten to Øyestad-barn i Fjære kirke. Ett barn fra Øyestad ble døpt i hver av kirkene Barbu og Grimstad.

5.2. Konfirmasjon

I Øyestad ble konfirmasjonen på denne tiden holdt om høsten, i hovedkirken på Bjorbekk. Den siste "normale" konfirmasjonen i Øyestad under krigen ble holdt like før Landmark sluttet; 13. september 1942. Dette året var det 69 konfirmanter i Øyestad.

Det var konfirmantkullene 1943 og 1944 som ble særlig rammet under kirkekampen i Øyestad. I 1943 er det ikke innført noen konfirmanter i kirkeboka for Øyestad. I 1944 konfirmerte Rabben to jenter; den ene var 14 år, som vanlig var, den andre var 17. Disse to var de eneste som ble konfirmert av Rabben. Igjen bekrefter kirkeboka Agderpostens

³¹⁴ Strandskogen 1946,5

³¹⁵ 13.10.43 skrev Rabben til Karl A. Moen: "Denne prestemannen i Fjære synes ikke å ta noget hensyn til de søndage der er ham foreslått." Øyestad prestearkiv.

opplysninger. Agderposten opplyste for øvrig etter frigjøringen at de to konfirmanter var blitt betalt av en hirdjente med 25 kroner hver!³¹⁶

For å utfylle dette magre bildet kommer igjen Strandskogens oppdateringer til hjelp. I følge disse opplysningene i kirkeboka ble i 1943 10 ungdommer fra Øyestad konfirmert i Froland, 8 i Hisøy og 6 i Trefoldighetskirken i Arendal. Til sammen blir dette 24, noe som er lite sammenlignet med 69 fra året før. Det kan være at ikke alle er kommet med, men alt tyder på at Strandskogen har lagt ned et stort og samvittighetsfullt arbeid med å oppdatere kirkeboka med kirkelige handlinger utført overfor folk i Øyestad av motstandskirkens prester. Min teori er at mange lot være å konfirmere seg når dette ikke kunne skje i den lokale kirken. Konfirmasjon var vel på den tiden ikke lenger sett på som nødvendig for å bli regnet som voksen, og ikke like nødvendig som dåp, vielse og begravelse.

I 1944 var tallet noe høyere, til sammen 49. Da hadde det trolig det å konfirmere seg i en annen menighet festnet seg mer. Dette året ble 26 fra Øyestad konfirmert i Hisøy³¹⁷, 15 i Fjære og 8 i Froland. Trefoldighetskirken var på dette tidspunkt ute av bildet; der regjerte NS-prosten Haug.

5.3. Bryllup

Da prestene, inkludert Landmark i Øyestad, la ned sine embeter påsken 1942, var de ikke lenger statlige embetsmenn. Det gjorde at brudeparene måtte bli borgerlig viet, for deretter å få kirkelig velsignelse. Fra og med 9. april 1942 er "viet på Nedenes sorenskr.ktr." en vanlig anmerkning i kirkeboka. En ny situasjon inntrådte med Rabben. De færreste ville bli viet av Rabben, selv om de kunne slippe borgerlig vielse først, siden Rabben i motsetning til motstandsprestene var statlig embetsmann. I kirkeboka finner jeg ett par som det står uttrykkelig at er viet av Rabben. Dette skjedde på prestekontoret 31. oktober 1942. Rabben viet et annet par julaften 1943 på prestekontoret.³¹⁸ Et tredje par ble viet 1. april 1944 på prestekontoret, sannsynligvis av Rabben. I motsetning til de to andre vielsene er denne kun

³¹⁶ Agderposten 16.8.45

³¹⁷ En av dem var Edle Johnsen, gift Brune.

³¹⁸ "Og julaften hadde jeg høitidelig vielse på kontoret. Vi tok da vielsen inn i salongen til os og pyntet med alter, lys, orgelmusik (min hustru spilte)og det var riktig så hyggelig. Både brudeparret og følget syntes vist det samme, for de takket med varme håndtrykk, fire gange, allesammen." Brev fra Rabben til biskop Zwilgmwyer 3.1.44. Øyestad prestearkiv.

omtalt i kirkeboka.³¹⁹ Det vil i så fall si at Rabben viet tre ektepar på to år; alle på kontoret, ingen i kirken. To dåpsbarn, to konfirmanter og tre vielser på to år!

En del benyttet seg av naboprester og nabokirker for å få kirkelig velsignelse av borgerlig inngått ekteskap. 31. oktober 1942, samme dag som Rabben viet sitt første brudepar, foretok Strandskogen kirkelig velsignelse av et par i hjemmet. Ellers ble ett par kirkelig velsignet i Barbu, et annet i Froland. I 1943 ble to par hver velsignet i kirkene Froland, Hisøy og Barbu, ett i Trefoldighetskirken og ett på Rykene bedehus. I 1944 ble ett par velsignet i Trefoldighetskirken og ett i Hisøy.

De fleste opplysningene om dåp og konfirmasjoner er ført inn etter frigjøringen, av Strandskogen. Når det gjelder vielser, har derimot Rabben, og mot slutten av okkupasjonstiden Haug, ført inn alle brudeparene som tilhørte menigheten, selv om nesten ingen av dem lot seg vie i NS-kirken. Anmerkningene om kirkelig velsignelse av borgerlig inngått ekteskap er derimot ført inn etter frigjøringen; både penn og håndskrift skiller seg ofte ut. Jeg hadde forventet at de fleste lot seg velsigne kirkelig etter et borgerlig inngått ekteskap, men om de fleste parene i kirkeboka opplyses det bare at de ble viet hos sorenskriveren. Det kan være at ikke alt er kommet med, men det er også sannsynlig at mange par som normalt ville valgt kirkebryllup nøyde seg med borgerlig vielse. Par fra Øyestad måtte, som alle som ikke ville la seg vie av en NS-prest, til sorenskriveren først, og når de heller ikke kunne få kirkelig velsignelse i sin egen kirke, nøyde nok mange seg med sorenskriveren. Kirken anerkjente borgerlig inngåtte ekteskap, også uten en særskilt kirkelig velsignelse. Folk regnet seg som rett gift, selv om de ikke var viet i kirken. Dessuten hadde det i årene før vært ganske vanlig å gifte seg på prestekontoret, ikke i kirken, så kirkebryllup var ikke avgjørende.

5.4. Begravelser

Det desidert vanskeligste når det gjaldt å unngå å la seg betjene av NS-presten, var begravelser, og noen av de hardeste konfrontasjonene under kirkekampen i Øyestad dreide seg om begravelser. Det er helt feil når Myrdal³²⁰ sier at en i kirkebøkene ikke kan forvente å finne døde begravd i Øyestad. Kirkebøkene viser at svært få fra Øyestad ble begravd utenfor bygda. De fra Øyestad som står oppført som gravlagt andre steder, er så få at det er vanskelig å ha noen formening om det kan ha noe med kirkesituasjonen i Øyestad å gjøre.³²¹ Svært få

³¹⁹ I kirkeboka for 1.april 1944 står det: "Viet kontoret".

³²⁰ Myrdal 1984,111. Omtrentligheten og mangelen på kildekritikk i disse bøkene er under enhver kritikk.

³²¹ Det dreier seg i følge kirkebøkene om 7 tilfeller.

ønsket tydeligvis å begrave sine kjære i "fremmed" jord, selv om de risikerte vanskeligheter ved å benytte kirkegårdene i Øyestad og samtidig unngå NS- presten Rabben. Først prøvde folk å få andre prester, Strandskogen eller prester fra nabomenighetene. Det ble forsøkt å unngå jordfestelse, ut fra det synet at å holde en sørgeandakt ikke kunne nektes. Dette ble av NS-kirken oppfattet som en omgåelse av realitetene i saken.³²² Etter hvert fikk folk prester fra distriktet til å tale i hjemmet, mens kisten ble satt ned på kirkegården uten at det skulle foretas jordpåkastelse. Heller ikke dette godtok Rabben. I flere tilfeller tiltvang han seg jordfestelse da kista skulle settes ned, eller han utførte jordpåkastelse i ettertid uten familiens samtykke.

I likhet med de som ble viet, ble registeret over døde i Øyestad ført av NS-presten. Men mange av de mest interessante opplysningene er ført inn etter frigjøringen av Strandskogen. Den første alvorlige konfrontasjonen mellom Rabben og Strandskogen, 26. oktober 1942, kommer til uttrykk på denne måten i kirkeboka: "Pastor Strandskogen talte i hjemmet, men da de kom til kirkegården ble han nektet å forrette av Lars Rabben som forlangte å fortsette mot familiens ønske."

Strandskogen hadde før dette forrettet en begravelse uten at Rabben grep inn. "I den første uken etter at jeg var kommet til Øyestad ble jeg bedt om å forrette ved en begravelse. Rabben ble ved denne anledning fullstendig overrumplet. Han visste ikke om noe før folket hadde samlet seg. Så kom han farende og gikk fram og tilbake utenfor kapellet. Denne gangen forsvant han i taushet."³²³

Det virker som Rabben etter dette var innstilt på at noe slikt ikke måtte gjenta seg. Strandskogen forteller: "Lørdagen i tredje uke skulle jeg igjen ha en begravelse. Døds melding var sendt til Rabben med anmodning om at grav ble åpnet til kl. 15.30. En ble nødt til å gå veien om han for å få åpnet grav, da kirketjeneren ikke våget å åpne grav etter anmodning fra meg, fordi Rabben truet med alvorlige konsekvenser. Samtidig ble det gjort oppmerksom på at jeg etter familiens ønske skulle forrette ved graven og først tale i sørgehuset kl. 13.30. Det var en jente på 12 år som var død, og sorgen var stor for foreldre og søsken. Rabben svarte avdødes far pr. brev at jeg ingen rett hadde til å forrette, og at han skulle komme også til sørgehuset."³²⁴ Avdødes bror ringte da til Rabben og sa skarpt ifra at de ikke ønsket noen

³²² Privat brev fra Zwilmeyer til Løken 14.12.42: "Selv om du ved å avholde deg fra jordfestelsen mener å være formelt uangripelig er der ingen som er i tvil om sakens realitet. Kan du ikke love meg å avstå fra all innblanning i de kirkelige ting i Øyestad..." Landssvikarkivet: Ludvig Daae Zwilmeyer.

³²³ Strandskogen 1946,2

³²⁴ Dette ser ut til å være feil. Rabben skriver til avdødes far at Strandskogen ikke kan forrette, og at han selv skal gjøre det, men det står ikke noe om at han skal komme til hjemmet. Brev fra Rabben 28.10.42. Øyestad

annen enn Strandskogen til å forrette. Rabben: ”Jeg skjønner det, men jeg kommer likevel. Strandskogen har ingenting her å gjøre. Og jeg kommer til sørgehuset kl.14.00, og ikke 13.30 som avtalt med Strandskogen. Klokkeslettene må avtales på kontoret hos meg.” Familien konfererte med meg om dette før begravelsen, og jeg foreslo at jeg møtte fram i sørgehuset kl.13.30 som avtalt. Ifall Rabben kom kl.14.00, kunne vi være ferdig til å bryte opp med en gang for å dra til kirkegården. Men Rabben kom ikke til sørgehuset. Derimot fikk vi sammenstøt med ham på kirkegården. Da følget kom til kirkegården, gikk Rabben der i ornat og ventet. Jeg gikk da sammen med avdødes far hen til ham og sa at de pårørende ønsket at jeg skulle forrette jordpåkastelsen, og at det alltid hadde vært praksis i Norge at de pårørende fikk den prest de ønsket.” Etter dette fulgte den replikkvekslingen som er gjengitt tidligere. Videre beretter Strandskogen: ”(Strandskogen:)Det må bli en orden på dette. Nå er det annen gang vi slåss om de døde når familien er i sorg.” Rabben svarte: Jo, De skal nok få føle at det skal bli en orden på sakene.” Så gikk han og forrettet til stor forargelse for familien og hele følget. Jeg gikk min vei og inn i bussen som brakte oss til kirkegården. Noen fulgte meg, og resten av følget stod spredt utover kirkegården langt fra graven. Det var ingen som sang. Rabben fant det derfor best å foreta jordpåkastelse og så forsvinne. Jeg syntes ikke det var rett å forsøke å ta spaden fra ham, og fant det derfor riktig ikke å gå lenger enn jeg gjorde. Rabben tapte likevel slaget ved sin brutale opptreden.”³²⁵ Kirkekampen foregikk fra motstandssiden med fredelige midler, så noen fysisk konfrontasjon ble det ikke, selv om tanken var tenkt.

Også andre prester havnet i harde konfrontasjoner med Rabben. Agderposten skrev etter frigjøringen: ”Han (Rabben) gjorde også store anstrengelser for å få forrette ved begravelser. Han foranstaltet endog at en kiste ble transportert fra Høgedal lasarett til Bjorbekk kirke. Prost Løken som av den dødes pårørende var anmodet om å forrette ved begravelsen, var møtt fram i ornat. Da følget var samlet rundt kisten, trådte Rabben som gikk og sveiv i nærheten, fram og sa: ”De er vel oppmerksom på at De begår en ulovlig handling og må ta konsekvensene? Prost Løken spurte: Hvem er De? Rabben: Det skal De snart få erfare. Løken: Jeg vet hva jeg gjør og tar konsekvensene av det.”³²⁶ To dager senere ble prost Løken hentet av politimesteren

prestearkiv. Ellers stemmer de faktiske opplysningene godt overens. Det er selvsagt godt mulig at Rabben gav muntlig beskjed om at han skulle komme til sørgehuset, slik Strandskogen skriver.

³²⁵ Strandskogen 1946,3. I kirkeboka er tilføyd: Pastor Strandskogen talte i hjemmet, men da de kom til kirkegården ble han nektet å forrette av Rabben som forlangte å fortsette mot familiens ønske.”

³²⁶ De faktiske opplysningene stemmer godt overens med Rabbens opplysninger i brev til Kirkedepartementet 19.11.42. Øyestad prestearkiv.

– Gårdbo - og i hans bil ført til fylkesmann Petersens kontor hvor han ble underkastet et to timer langt forhør³²⁷. Rabben var til stede.”³²⁸

Kirkebøkene viser at de fleste ikke ønsket jordfestelse, tydeligvis for å unngå NS-presten. Departementet, ved Skancke og Feyling, hadde i et brev til pastor Bergh i desember 1943 gjort klart at han ikke under noen omstendighet måtte foreta jordfestelse uten på forhånd å ha fått sokneprestens tillatelse.³²⁹ Ingen prester fra motstandssiden ville spørre om slik tillatelse, siden det ville vært å anerkjenne Rabben som sokneprest. Strandskogen skriver: ”Men da folket i Øyestad ble brent på dette at Rabben tvang seg til jordpåkastelser, forlangte de jordpåkastelsene sløyfet, og han bøyet seg for det en tid, men siden møtte han igjen fram og tvang seg til jordpåkastelse.”³³⁰ De pårørende fikk en prest til å tale i hjemmet, og så ble kisten satt ned på kirkegården uten jordpåkastelse. I noen tilfeller tvang da Rabben seg på og foretok jordpåkastelse mot de pårørendes ønske. I mange andre tilfeller foretok Rabben jordpåkastelse i ettetid. Det ser ut til at han har gått fra grav til grav og gjort dette, uten de pårørendes viten og vilje. Mange av disse jordfestelsene er gjort på en og samme dag, noen av dem flere måneder etter begravelsen. Etter frigjøringen er disse jordpåkastelsene strøket ut i kirkeboka som ugyldige. I mange tilfeller ønsket de pårørende ny jordpåkastelse ved Strandskogen etter frigjøringen.

Ett eksempel fra kirkeboka: 11.desember 1942 ble et for tidlig født barn hjemmedøpt av pastor Bergh. Barnet døde, og ble begravd 16.desember. 18.juli 1943 er det foretatt jordpåkastelse, som siden er strøket over i kirkeboka. Etter frigjøringen har Strandskogen etter familiens ønske foretatt ny jordpåkastelse. Strandskogen føyer til i kirkeboka: Jordfestet av Rabben mot foreldrenes samtykke. Derfor ønsket de det gjort av meg når freden kom. Knut Strandskogen.”

Rabben ser ut til å ha moderert seg noe etter de første konfrontasjonene. Etter 31.oktober 1942 og fram til 21.oktober 1943 ser han ikke ut til å ha tvunget seg til å foreta jordpåkastelse på selve begravelsesdagen, med de pårørende til stede. Han har likevel ikke respektert de pårørendes ønske, for i stedet har han foretatt jordfestelse i ettetid. Dette gjelder bortimot 30 døde fra høsten 1942 og ut året 1943. Ett eksempel: En avdød blir gravlagt 11.september

³²⁷ Politimester Trygve Gårdbo og fylkesmann Hans H. Petersen var fremtredende NS-medlemmer.

³²⁸ Agderposten 15.8.45. Rabben kaller det en ”konferanse”. Brev fra Rabben til Kirkedepartementet 11.12.42. Øyestad prestearkiv.

³²⁹ Brev fra Kirkedepartementet til herr pastor Armann Bergh, Arendal, 7.12.43. Skien biskop.

³³⁰ Strandskogen 1946,3. Det siste poenget bekreftes av tilføyelsene i kirkeboka. Høsten 1943 begynner Rabben på nytt å tiltvinge seg jordpåkastelser.

1943. 26.september har så Rabben foretatt jordpåkastelse. Etter frigjøringen, 9.november 1945, har så Strandskogen foretatt ny jordpåkastelse. Strandskogen har føyd til: ”Pastor Løken talte i hjemmet. Rabben nektet norske prester å forrette”. Uttrykket ”norske prester” bruker Strandskogen flere ganger om prestene fra motstandskirken.

Senhøstes 1943 blir Rabben tydeligvis igjen mer pågående. Mellom 21.oktober 1943 og 18.august 1944 har han 14 ganger foretatt jordfestelsen på selve begravelsesdagen. Til biskop Zwilgmeyer skrev Rabben at han i det siste hadde begynt å gå på graven og forrette jordfestelsen på begravelsesdagen. ”Jeg konf. med prost Ring derom. Og det går utmerket. Jeg gjør oppmerksom på det, når de kommer med dødsmeldingen.”³³¹ Tilføyelsene i kirkeboka viser imidlertid at dette har skjedd mot de pårørendes ønske. Kanskje de i første omgang har gitt seg, så lenge de slapp å ha noe mer med Rabben å gjøre. De har fått en annen prest til å tale i hjemmet, mens Rabben har foretatt jordpåkastelse uten de pårørende til stede. Noen eksempler fra kirkeboka: Ved en begravelse 21.oktober 1943 er jordfestelsen strøket over, og ny jordfestelse 20.juni 1946 er føyd til. Strandskogen anmerker: ”Pastor Sagedahl talte i hjemmet. Rabben nektet norske prester å forrette.” 11.desember 1943 heter det at ”Pastor Bergh talte i hjemmet. Rabben tiltvang seg jordfestelsen.” Tilsvarende anmerkninger finner vi ved de andre begravelsene der Rabben tvang seg til å foreta jordfestelse.

Noen ganger har tydeligvis de pårørende sagt fra til Rabben om at de ikke ønsker kirkens medvirkning ved begravelsen, men Strandskogens tilføyelser gjør det klart at det i disse tilfellene ikke er en antikirkelig holdning som ligger bak, men snarere en absolutt motstand mot å ha noe som helst med NS-kirken å gjøre. Ved en begravelse 14.mars 1943, der det står ”ikke kirkens medvirkning” under kolonnen for jordfestelse, står det under anmerkninger: ”de pårørende har frabedt seg kirkens medvirkning ved begravelsen”. Siden har Strandskogen føyd til: ”Jordfestet av sokneprest Strandskogen 2/9-45. Rabben nektet kirkeklokkene, da han ble nektet å forrette”. Her ser Rabben ut til for en sjelden gang å ha etterkommet de pårørendes ønske om at det ikke skulle være jordpåkastelse. Til gjengjeld skulle det i alle fall ikke ringes i noen kirkeklokker!

Begravelser var helt tydelig det mest problematiske når det gjaldt å unngå NS-presten, siden han som sokneprest rådet over kirkegårdene. I og med at de færreste ønsket å begrave sine døde andre steder, hadde Rabben her et maktmiddel. Kirkebøkene viser med all tydelighet at Rabben gjorde sitt ytterste for å holde andre prester borte fra begravelser i Øyestad, og

³³¹ Brev fra Rabben til biskop Zwilgmeyer 3.1.44. Øyestad prestearkiv.

tviholdt på sin formodede rett til dette. Dette er ikke enestående i de menighetene som hadde NS-prest. Christie skriver: ”Flere av dem trengte seg mot de pårørendes vilje inn i sørgehus eller kapell og tiltvang seg å forrette ved bisettelse eller begravelse. Det var en tid da slike episoder ble rapportert fra alle landsdeler (Eek i Bergen, Manders i Fåberg, Andersen i Porsgrunn, Giverholt i S. Land, Rabben i Øiestad m.fl.).”³³² Rabben ser riktignok ikke ut til å ha tvunget seg inn i hjemmene. Andreas Hanssen, som ble NS-sokneprest i Hvaler, skal ha skrevet til departementet at: ”Jordfestelsene gir jeg ikke fra meg.”³³³ Hvordan stilte NS-kirkeledelsen seg til Rabbens og de andre NS-prestenes praksis ved begravelser? I et fortrolig brev fra Skancke til Skien biskop i juni 1943 heter det: ”Det forekommer meg da i alminnelighet ikke å kunne ansees som noen utilbørighet om presten på eget initiativ forretter hvor begravelsen innledes i kirken eller gravkapellet.(...) Vil avdødes pårørende først ha medvirkning i hjemmet, kirke eller gravkapell av en statskirkelig prest, plikter de å holde seg til sin sogneprest medmindre de på forhånd har innhentet hans samtykke til at en annen prest forretter. Når de pårørende derfor - som i et av de foreliggende tilfeller – bak sin sogneprests rygg tilkaller en annen prest til å forrette i hjemmet, gjør så vel denne som de pårørende seg skyld i et utilbørlig og rettstridig forhold overfor sognepresten.”³³⁴ Rabbens praksis skulle dermed være helt i tråd med departementets holdning. Biskop Zwiilmeyer skrev derimot i november 1944 at han alltid gav tillatelse til å bruke en annen prest når det ble spurt om det, men jeg vet ikke om Zwiilmeyer fulgte denne praksisen hele tiden.³³⁵

Vi finner en rekke anførsler fra frigjørings tiden om hvordan Rabben tiltvang seg jordfestelser mot de pårørendes vilje, og i mange andre tilfeller foretok han jordpåkastelse i ettertid, uten familiens samtykke. Det siste gjelder de fleste begravelser i Øyestad i NS-tiden. Unntaket er først og fremst Engene kirke, der mange benyttet seg av prest fra Fjære. Det er noen ytterst få unntak, der andre prester, som tilhørte motstandskirken, utførte begravelse og jordpåkastelse på vanlig måte, men dette var sjelden, og må ha skjedd uten Rabbens viten og mot hans vilje. Ellers lot de fleste en prest fra motstandskirken tale i hjemmet, mens de prøvde å unngå jordpåkastelse – noe Rabben som regel likevel gjorde, imot de pårørendes ønsker.

Det er likevel en del, selv om det er et absolutt mindretall, begravelser som ser ut til å ha skjedd på ”vanlig” måte, og som Rabben kan ha forrettet. I disse tilfellene er begravelsesdato og dato for jordfestelse sammenfallende, navn på prest er ikke oppgitt, og det er ikke føyd til

³³² Christie 1945,227

³³³ Kasbo 2007

³³⁴ Brev fra R. Skancke, Fortrolig, til Skien biskop 18.6.43. Skien biskop.

³³⁵ Innberetning for september og oktober 1944, 1.11.44. Skien biskop. Kopibok 1942-1945.

noe i ettertid. Ved noen få begravelser står det at Rabben forrettet. I følge kirkeboka kan det til sammen maksimalt dreie seg om 26 begravelser på de to årene Rabben var i Øyestad. I tillegg kommer et par som Haug ser ut til å ha forrettet. Det kan være at de pårørende i noen tilfeller ikke orket å ta opp kampen mot Rabben, og at dette gjorde at han tross alt fikk utføre flere begravelser enn andre kirkelige handlinger. Konfrontasjonene på kirkegårdene den første tiden kan nok ha skremt noen.

5.5. Rabben drar fra Øyestad

Rabben søkte i januar 1944 om forflytning, noe som var vanlig for NS-prester. De håpet vel i det lengste at de skulle lykkes bedre på et nytt sted, i en ny menighet. I noen tilfeller var de ønsket av NS-kirken på det nye stedet. I en del tilfeller ble de flyttet på fordi de hadde blitt et problem også for NS-kirken, noe eksemplene Ring og Haug viser. Rabben ønsket seg til Nordre Land, og gav som begrunnelse at han ikke tålte klimaet i Øyestad. Zwilgmeyer så med skepsis på Rabbens begrunnelse. I en påtegning han gjorde da han sendte Rabbens søknad til Kirkedepartementet, skriver Zwilgmeyer: ”Øyestad prestegård ligger på en liten høyde omgitt av trær. Det er innlandsluft. Jeg har aldri hørt at der skal være usundt å bo, og holder det for utelukket. Om luften passer Rabben kan jeg ikke vite.” Videre peker Zwilgmeyer på at Rabben har ønsket seg til et sted hvor det er bare en prest. Selv om Zwilgmeyer hadde forståelse for at det virket uholdbart og vanskelig for Rabben med arendalsprestene som stadig virket i Øyestad, mente biskopen at dette ville ikke Rabben unngå noe annet sted. Derfor anbefalte ikke Zwilgmeyer forflytning. NS-biskopen var generelt skeptisk til at mange NS – prester stadig flyttet på seg.³³⁶ Senere på året fikk Rabben imidlertid nytt embete. Han fratradte Øyestad 30.oktober, og kom i november 1944 til Drøbak og Frogn som NS-sokneprest. Da han reiste fra Øyestad, skrev Rabben i et brev til Skien biskop at forholdene i menigheten var noenlunde det samme, men at ”de demonstrative gudstjenester” var opphørt. Dette har trolig hatt sammenheng med Løvdals arrestasjon og fravær. Kirkebøkene viser at tallet på dåpshandlinger på Fredheim var klart lavere i 1944 enn året før. Dessuten viser kirkebøkene at Hisøy ble mye mer benyttet til kirkelige handlinger, blant annet ble 26 ungdommer fra Øyestad konfirmert i Hisøy kirke 1.oktober 1944.

³³⁶ Sitert etter Fra Kirkefronten, 24.1.44, som trakk konklusjonen at Rabben var gått trett av arbeidet i Øyestad. Landssvikarkivet: Jakob Almarinius Kristensen Haug.

Videre skrev Rabben: ”De venner Gud har gitt meg her, har jeg beholdt og skilles i kjærlighet med dem alle. De har alle vært meg til stor hjelp, hvorfor jeg takker Gud.”³³⁷ I stedet for Rabben ble Jacob Haug, som var NS-sokneprest og prost i Arendal, fungerende sokneprest også i Øyestad. Det ”nye” menighetsrådet hadde nå slått inn på det som kan kalles en retrettlinje, og de fikk med seg biskop Zwilgmeyer i et forsøk på å løse kirkestriden ved å oppfordre pastor Strandskogen til å overta som prest i Øyestad. Strandskogen nektet imidlertid å ha noe med NS-biskopen og det ”nye” menighetsrådet å gjøre.³³⁸ Ved at de så aktivt oppfordret Strandskogen, oppfattet han det som han da måtte gå inn på NS-kirkens premisser, noe han nektet.

Haug fikk en kort tjeneste i Øyestad. Det var meningen at han skulle flyttes til Øyestad etter alle konfliktene han hadde vært i, først i Sønedeled og så i Trefoldighet i Arendal. I stedet ble han sittende med ansvaret for både Trefoldighet og Øyestad, noe han gjentatte ganger klaget over i korrespondansen med biskop Zwilgmeyer.³³⁹ På nyåret 1945 reiste Haug til stillingen som konstituert domprost i Stavanger. I Haugs tid i Øyestad, og i tiden etter at han reiste, var det etter kildene å dømme få åpne konflikter.³⁴⁰ Selv omtalte Haug Øyestad og folket der i positive ordelag: ”I det hele tatt har folk her i bygda behandlet meg med vennlighet. Jeg har ikke mødt den slags før i min prestetjeneste.”³⁴¹ Da Haug sendte forslag til Augland i Fjære om gudstjenesteliste for Engene, fikk han imidlertid samme svar som Rabben hadde fått; Augland anerkjente ikke Haug som rett prest.

Tiden fra Haug reiste og fram til frigjøringen ser ut til å ha vært en tid da svært lite skjedde i Øyestad. Vi finner ikke barn døpt i kirkeboka, og ingen korrespondanse i arkivet. Kirketjeneren i Bjorbekk ser ut til å ha bestyrt kontoret i mangel av fast prest.³⁴² Motstandskirken hadde sikkert kunne tatt kirkene i bruk etter at Haug var reist, men en ønsket nok å holde klare linjer, og sannsynligvis vurderte en det slik at dette ville være

³³⁷ Brev fra Rabben til Herr biskopp Zwilgmeyer, Skien, 29.10.44. Skien biskop.

³³⁸ Strandskogen 1946,5. Brev fra Øyestad menighetsråd ved Thv. Rønning til Skiens stiftsdireksjon, videresendt til Skien biskop. Forslår at Strandskogen blir prest i Øyestad, på samme måte som Ruud i Tromøy. (men Ruud hadde ikke kommet tilbake på NS-kirkens initiativ, og han var nøye med å understreke at han representerte DMK. Forsøk fra Zwilgmeyer på å oppta tjenestelig korrespondanse med Ruud ble avvist.) Zwilgmeyer støttet forslaget om Strandskogen i et brev til formannen i Øyestad menighetsråd, Thv. Rønning, 5.12.44. Skien biskop. Kopibok 1944.

³³⁹ Det er en mye mer personlig klagetone over Haugs brev, sammenlignet med Rabbens.

³⁴⁰ Denne tiden har gjort så lite inntrykk at ingen lokalhistoriske bøker får fram at Rabben reiste i oktober/november 1944, og altså ikke var i Øyestad til frigjøringen. Både Myrdal 1984 og Rimstad 1984 oppgir det siste.

³⁴¹ Brev fra Haug til Zwilgmeyer 8.1.45. Edle Brune mener derimot at folk i Øyestad var mer usikre på Haug enn på Rabben, som de vel etter hvert visste hvor de hadde.

³⁴² Brev fra Haug til Skien biskop 22.1.45. Skien biskop.

umulig uten å inngå kompromisser med NS-myndighetene. Strandskogen, som ville vært selvskreven som menighetens prest, var jo fremdeles forvist fra Øyestad, og hadde kort tid i forveien nektet å overta Øyestad på premissene til det ”nye” menighetsrådet og Zwilgmeyer.

Begravelsene ser imidlertid ut til å ha normalisert seg. Prestenavn fra motstandskirken begynner å dukke opp i kirkeboka, og disse har utført begravelser og jordfestelser i Øyestad. Gamle prost Landmark hadde for eksempel flere begravelser i begynnelsen av 1945.

6. Frigjøring og oppgjør

Ved frigjøringen fikk Knut Strandskogen telegram fra biskop Maroni om at han var konstituert som sokneprest i Øyestad, og han ble bedt om å overta soknekallet snarest mulig. ”Jeg kjørte da inn i Øyestad med en litt annen følelse enn da jeg ble kjørt syk ut av politiet i 1942.”, skrev Strandskogen i 1946.³⁴³ De aller fleste av de kirkelig ansatte kom tilbake til sine stillinger, og klokkerne fikk etterbetalt lønn.³⁴⁴

Verre var det for NS-prestene. Lars Rabben satt som NS-sokneprest i Drøbak og Frogn da freden kom, og hans sak ble derfor etterforsket av Follo politikammer. I avhør erkjente Rabben seg ikke straffskyldig. Hans befatning med NS hevdet han innskrenket seg til bare medlemskap. Når det gjaldt NS, hadde han trodd at det hele, ”å regne fra Quisling og nedover”, hadde vært ”bygget opp på lovlig måte.” Når det gjaldt innberetningene mot Strandskogen og Løken, var disse ”overensstemmende med et meg gitt pålegg”. Han understreket særlig at når det gjaldt innberetningen mot Løvdal, som førte til arrestasjon og fengsling, var innberetningen strengt saklig, og at den ikke inneholdt noe forslag på hvordan en skulle få slutt på de illojale gudstjenestene. Rabben så heller ikke noe galt i å ha blitt utnevnt til sokneprest uten de nødvendige eksamener, siden det, i mange år før krigen, hadde vært arbeidet med en ordning om at lekfolk skulle kunne ansettes som prester.³⁴⁵

I Drøbak ser Rabben ut til, i likhet med mange andre NS-prester den siste tiden, å ha inntatt en mer passiv rolle, og han ble ikke tiltalt for noen forhold fra denne tiden, bortsett fra utnevnelsen. De fleste tiltalepunktene gikk ut på forhold fra tiden i Øyestad, og de fleste vitneavhørene var av folk herfra. De viktigste punktene i tiltalen var medlemskap i NS fra

³⁴³ Strandskogen 1946,5.

³⁴⁴ Vevstad 1992,116.

³⁴⁵ Rapport til politimesteren i Follo avgitt av lensmannen i Frogn, 15.6.45. Landssvikarkivet: Lars Rabben

våren 1943 og vervet som leder i NSH i Øyestad, at han lot seg utnevne til prest i Kampen, Øyestad og Drøbak og Frogn uten de nødvendige kvalifikasjoner, innberetningene høsten 1942 rettet mot Strandskogen og Løken, som også førte til suspensjon av klokkerne, og innberetningen mot Løvdal i 1944, som førte til arrestasjon og fengsling.

Dommen over Rabben falt i Follo herredsrett 14. desember 1945. Rabben ble dømt til to års tvangsarbeid og inndragning av kr.17341 for lønn han hadde fått som ”sokneprest.” I skjerpene retning ble det anført at Rabben måtte skjønne at han manglet de lovlige betingelser og kvalifikasjoner til å oppnå en prestestilling. Retten antok også at han ved å motta ansettelse var ledet mer av opportunistiske enn av idealistiske motiver. I formildende retning ble tatt hensyn til at tiltalte var kommet langt opp i årene og at han under sin gjerning i Drøbak og Frogn ikke hadde opptrådt særlig aggressivt.³⁴⁶

Rabben ble løslatt på prøve fra Ilebu fengsel 23. oktober 1946. Tiden etter løslatelsen har nok ikke vært lett for ham. Han var 64 år gammel da han ble løslatt, og klarte ikke å få nytt arbeid. Derfor søkte han i 1948 om å få ettergitt inndragningsbeløpet. Det var særlig om å gjøre for ham å beholde leiligheten i Oslo. Erstatningsdirektoratet mente at Rabbens forhold var så graverende at de ikke ville imøtekomme søknaden. De pekte på at domfelte savnet enhver forutsetning for å kunne bekle stilling som prest i Den norske kirke, og at hans arbeid som vaktmester i Filadelfia neppe endret dette forhold. Det ble også vist til hans rapporter mot de ”illoyale” prester, og hans oppførsel ved forskjellige begravelser i Øyestad.³⁴⁷ Likevel satte Justisdepartementet i desember 1949 ned beløpet til kr. 1000.³⁴⁸ Det var jo lite sannsynlig at Rabben noen gang ville klare å betale det opprinnelige beløpet.

Selv om han under rettssaken innrømmet at han etter hvert hadde fått forståelsen av at ”det innen NS ikke har vært så bra som det burde være,”³⁴⁹ tok nok ikke Rabben et virkelig oppgjør med sine holdninger og handlinger fra okupasjonsårene. Han holdt kontakt med andre kristne tidligere NS-folk i Oslo, og skrev i 1951 og innbød til årsfest i ”Kristent samband”, som da hadde hatt faste møter i et års tid, ledet av den tidligere NS-presten Johs. Andersen. Rabben skriver at et slikt arbeid har vært drøftet allerede i 1946 på Ilebu, men blitt sinket av forskjellige vanskeligheter og hindringer. Rabben skriver: ”Dette kjærlighetsarbeide er særlig tillakt våre venner, som – lik oss selv- har lidt urett og som – for manges del - derfor kanskje

³⁴⁶ 14.12.45: Dom i Follo herredsrett. Enstemmig. Landssvikarkivet.

³⁴⁷ Brev fra Erstatningsdirektoratet 16.5.49. Landssvikarkivet.

³⁴⁸ Brev fra Erstatningsdirektoratet 10.12.49. Landssvikarkivet.

³⁴⁹ Rapport til politimesteren i Follo fra lensmannen i Frogn 15.6.45. Landssvikarkivet.

kjemper med de mange spørsmål og tanker som egentlig bare Gud kan besvare og berolige for.”³⁵⁰ Dette tyder på at Rabben i hovedsak holdt fast på de valg han hadde tatt under okkupasjonen. Lars Rabben døde i 1961.³⁵¹

Haug, som satt som NS-domprost i Stavanger da freden kom, fikk en like streng dom, to års tvangsarbeid, selv om han ikke hadde vært medlem av partiet NS. Dommen gjaldt i hovedsak forhold i Søndeled og Trefoldighet. Når det gjaldt Øyestad, ble Haug dømt kun for å ha latt seg utnevne.

Ring slapp derimot fengsel, tross sin rolle da Ruud og Løken ble forvist. Helsemessige forhold var nok et moment her, men av mange prester ble Ring karakterisert som en helt ufarlig NS-prest, som særlig etter at han kom til Porsgrunn, spilte en helt passiv rolle. Flere gir også inntrykk av at det var nærmest tilfeldig at Ring hadde gått inn i NS. Kan en ane et snev av dårlig samvittighet overfor Ring? Han ble isolert blant prestekolleger da han i februar 1942 meldte seg inn i NS, og fikk ingen beskjed om embetsnedleggelsene. Han forholdt seg da lojal til den nye kirkeledelsen. Rabben og Haug ble på sin side strengere dømt, ikke bare fordi de opptrådte mer aggressivt over lengre tid, men også fordi de ble ansett som ulovlig ordinert og ulovlig utnevnt som prester.

7. Virkninger av kirkekampen

Jeg vil i denne delen forsøksvis spørre hvilke virkninger kirkekampen kan ha hatt utover okkupasjonstiden. Jeg må ta forbehold om at en altfor inngående drøfting av spørsmålet ville gå utover rammen for oppgaven, men jeg vil prøve å trekke opp noen hovedlinjer.

7.1. Kirkens stilling i samfunnet

Under kirkekampen fungerte kirken som en folkekirke, kanskje mer enn noen gang før. Det var stort sammenfall av interesser mellom den kirkelige og den allmenne motstanden, og folk flest støttet motstandsprestene og boikottet NS-prestene. Kirkebesøket økte i de menighetene som hadde motstandsprester, og mange var optimistiske med tanke på fremtiden. En håpet og trodde at kirken ville få større anerkjennelse i etterkrigstiden, og mange regnet med at

³⁵⁰ Antakelig i bladet ”8.mai”, utgitt av landssvikdømte.

www.sno.no/applications/DocumentLibraryManager/...1951_11_4b.pdf

³⁵¹ Aftenposten 6.10 og 10.10.61.

tidligere skillelinjer, som motsetninger mellom konservative og liberale, og mellom kirke og bedehus³⁵², var overvunnet. Det hadde skjedd en konsolidering og en nytenkning i forhold til grunnlaget for kirken og dens stilling til staten. Dette hadde skjedd på relativt konservative teologiske og kirkelige premisser. Det var også et sterkt premiss at kirken var, og fortsatt skulle være, folkets religiøse og moralske veileder. Det ble ikke gitt konsesjoner til liberale retninger innenfor kirken eller til sekulære livssyn utenfor den. Likevel fungerte kirkekampen som et sterkt forsvar ikke bare for kirken, men for demokratiet og rettsstaten, og kirkekampen ble oppfattet som en viktig del av den sivile motstanden mot NS-styret.

Med bakgrunn i den store anerkjennelsen kirken hadde fått for sin kamp, håpet og trodde mange nok at sekulariseringen var svekket. Dette viste seg snart å være for optimistisk. Kirkekampen betydde snarere en midlertidig brems i sekulariseringen. Antikirkelige røster, utenom de som måtte finnes i mer ytterliggående NS-kretser, kunne jo heller ikke komme til orde under okkupasjonen. Hadde de hatt muligheten, ville det nok likevel blitt oppfattet som utidig å kritisere kirken under kirkekampen. Dette var en situasjon som ikke kunne vare lenge etter frigjøringen; den antikirkelige kulturradikalismen var nok blitt satt til side i samholdets navn, men var ikke død.

Regjeringens kirkepolitikk måtte balansere mellom ulike hensyn. Da biskopene og prestene gjenopptok sine statlige embeter med henvisning til "Kirkens Grunn", ble de takket av departementet, men uten at "Kirkens Grunn" var nevnt.³⁵³ Denne utelatelsen er ikke tilfeldig. Det nærliggende kompromisset mellom dem som forventet en større anerkjennelse av kirken, og dem som fryktet at kirken ville få større makt, var en statskirkelighet som gikk ut på at når det gjaldt kirken, skulle alt være som det var før krigen. Det kan spørres om en slik statskirkelighet hadde kunnet danne noe godt grunnlag for den kampen kirken valgte å ta mot NS-styret. Det ble i årene etter krigen også gjort tiltak som kan oppfattes som konsesjoner til den kulturradikale og antikirkelige fløyen i Arbeiderpartiet, som tvangsovertakelsen av Indremisjonens lærerskole i Oslo.

Et annet moment var at den gamle striden innad i kirken mellom "liberale" og "konservative" heller ikke var død, noe som kom tydelig fram under "helvetesdebatten" og den påfølgende

³⁵² En skal ikke overdrive disse spenningene for arendalsdistriktets vedkommende. Indremisjonsfolket har her i stor grad vært av den mer kirkelige typen, ikke den vestlandsk lavkirkelige, og mange har vært aktive i både kirke og bedehus.

³⁵³ Rundskriv fra biskopene om embetsovertakelsen 9.mai 1945, og bekreftelse fra Kirkedepartementet om embetsovertakelsen 12.mai 1945. Austad 2005,249-251.

Schjelderup-saken. Gamle motsetninger som var lagt til side under okkupasjonen, dukket opp på nytt.

Det hadde vært viktig for biskopene og prestene å gjenoppta embetene straks, for at kirkekampen ikke skulle kunne oppfattes som kamp mot statskirkeordningen i og for seg. Likevel bidro kirkekampen utvilsomt til at kirken begynte å se på seg selv som mer selvstendig overfor staten enn før. Dette peker fram mot den kirkelige reformbevegelsen i etterkrigstiden, og mot den sosialetiske bevegelsen. At sekulariseringen viste seg å fortsette, gjorde det dessuten mindre selvsagt at kirkens forhold til staten skulle forbli uforandret, selv om Norge igjen var en rettsstat.

Den teologiske og kirkelige tenkningen som ble gjort under kirkekampen, må sies å ha fått varige virkninger. Den tradisjonelle statslojaliteten finner vi neppe i lutherske kirker i dag. I våre dager ville det vært utenkelig at kirken skulle forholdt seg passiv eller støttende til et nazistisk diktatur, slik NS-prestene ønsket. Det er mindre kontroversielt enn før at kirkens representanter uttaler seg om spørsmål med politiske implikasjoner, selv om det fremdeles diskuteres hvor grensene bør gå mellom kirke og politikk.

Kirkekampen under okkupasjonen foregikk ut fra premisset om en kristen enhetskultur. Selv om folks personlige engasjement overfor kirken varierte, var et overveldende flertall ikke bare medlemmer i kirken, de delte trolig oppfatningen om at samfunnet skulle bygge på et kristent verdigrunnlag. I dag har de fleste, også innen kirken, trolig oppgitt forestillingen om den kristne enhetskultur. Vi lever i dag i et pluralistisk, flerkulturelt samfunn, selv om et stort flertall også i dag er medlemmer av Den norske kirke. En tenkt kirkekamp mot et nazistisk diktatur i dag ville trolig foregått mer på allmenne premisser, der en hadde forsøkt å forene kristne synspunkter med synspunkter fra andre religioner og livssyn.

7.2. Virkninger lokalt

Hvilke virkninger hadde kirkekampen i Øyestad for ettertiden? Et sikkert svar er naturlig nok umulig å gi. Fram til Rabbens ankomst fulgte kirkekampen samme mønster som i de aller fleste andre menigheter. Kirkebesøket økte, og så vel menighetsråd, kirkelig ansatte og folket i menigheten sluttet opp om Landmark, som hadde lagt ned sitt statlige embete. Imidlertid hadde han i forkant av dette søkt avskjed på grunn av oppnådd aldersgrense, og dette kom til å bane veien for Rabben.

I Rabbens tid gikk menigheten glipp av det samholdet som man andre steder opplevde rundt kirken og de prestene som hadde nedlagt embetene. Det ble til en viss grad et samhold med negativt fortegn, mot Rabben og NS-kirken. Riktignok ble det holdt gudstjenester, særlig på Fredheim og på Rykene bedehus, men også andre steder rundt om i menigheten. Det fortelles om fulle hus på disse gudstjenestene, så til sammen var trolig kirkebesøket større enn det hadde vært i kirkene før krigen. Likevel kan gudstjenestene på bedehus og forsamlingshus utilsiktet ha bidratt til en ytterligere oppsplitting av menigheten, som fra før av i stor grad var delt mellom de tre kirkene, og mellom de mange bedehuskretsene. Mange brukte nabokirkene til kirkelige handlinger, så noe virkelig samlingspunkt hadde menigheten ikke, særlig ikke etter at Strandskogen var forvist fra menigheten. Kanskje ble de aktive kristne mer flittige til å gå på gudstjeneste, mens folkekirkemenigheten i større grad brukte nabokirkene når de ønsket kirkens tjenester.³⁵⁴

En konsekvens av kirkekampen i Øyestad var trolig at flere søkte mot frimenighetene. I mai 1943 skrev Rabben til Zwilgmeyer i forbindelse med noen utmeldelser. Disse skyldtes etter Rabbens vurdering ikke politikk, men pinsevennenes virksomhet: ”Der har nemlig vært drevet et meget intenst arbeide på Rykene i fjor høst og vinter, av pinsevennene i Grimstad. Og der har vært endel vækkelse deroppe ved dem.” Videre skrev Rabben, som selv hadde vært pinsevenn inntil 1942: ”Med den inngående kjennskap til disse folks innstilling, med hensyn til dåpen, da er dem jo aldeles forstyrret etter å få alle som de får nogen makt over, til å døpe seg. De agiterer bestannidig derfor. Så der er nok en god del agitatorisk virksomhet bak disse ansøkninger, men jeg tror ikke at der i dette tilfelle er nogen politikk med her. Jeg er dypt bedrøvet i mit hjerte over at disse sjæle ikke er høstet inn for vor kjære Norske Kirke. Det kunde de ha vært, det er jeg fullt forvisset om, hvis ikke Landmark hadde utdypet skillet så ettertrykkelig her og indremisjonsfolket hadde næktet meg sine bedehuse”³⁵⁵ Rabben nevnte også ”Frimisjonens”, altså Misjonsforbundets, virksomhet i brevet. Karakteristisk nok la Rabben skylden på motstandssiden, ikke hos seg selv, men også de som hadde stått på motstandssiden vurderte det slik at tilstandene i Øyestad under kirkekampen gjorde det lettere for frimenighetene å få innpass. Da Øyestad herredsstyre henvendte seg til departementet med anmodning om å få Strandskogen til sokneprest, skrev de blant annet: ”I de 3 år som Rabben betjente Øyestad var det tomme kirker og menigheten var overlatt til seg selv. Forskjellige frie

³⁵⁴ I følge uttalelse av Sagedahl i forbindelse med saken mot Rabben, foregikk velsignelse av ekteskap mest i Hisøy kirke, mens barnedåp foregikk i forbindelse med gudstjenestene på bedehusene. Kirkebøkene viser imidlertid at mange barn ble døpt i nabokirkene i hele perioden.

³⁵⁵ Brev fra Rabben til Herr. biskop Zwilgmeyer, Porsgrunn, 28.5.43. Øyestad prestearkiv.

menigheter drev da sin virksomhet innen bygden og menigheten var derfor blitt meget mere opdelt og splittet enn før.”³⁵⁶I forbindelse med årsstatistikken for 1945 bemerket Strandskogen at: ”de frie menigheter, Pinsevennene og Frimisjonen (Misjonsforsamlingen) har drevet en intens virksomhet under krigen, når kirken ble ”betjent” av nazistprestene Rabben og Haug. Særlig hadde Misjonsforsamlingen vind i seilene, idet den fikk være middel til 2 store vekkelse her under krigen. 2 nye menigheter ble således dannet av Misjonsfors. i Bråstad og Bjorbekk.”³⁵⁷Det kan se ut som vekkelsene, som lenge hadde vært et karakteristisk trekk ved kristenlivet, i større grad enn før ble kanalisert gjennom frimenighetene.³⁵⁸

Selv om det er umulig å vite sikkert hva som hadde skjedd hvis menigheten hadde fått beholde en prest de hadde tillit til under okkupasjonen, er det neppe særlig dristig å trekke konklusjonen at frimenighetenes stilling ble styrket, og at kirke - og kristenlivet dermed ble mer oppdelt i Øyestad som følge av forholdene under kirkekampen. Trolig har dette fått varige følger. Riktignok var menigheten fra før av delt mellom de tre kirkene og de mange bedehuskretsene, men i tillegg fikk en et mye sterkere frikirkelig innslag, som har vart fram til i dag; særlig står misjonsmenigheten Betel på Bjorbekk, stiftet i 1943, sterkt. Forholdene under okkupasjonen har trolig styrket den oppdelte strukturen i Øyestad; tre kirker, mange bedehus, og i tillegg aktive frimenigheter.

Knut Strandskogen ble konstituert som sokneprest i Øyestad ved frigjøringen, og han søkte embetet da det ble lyst ledig i 1946. Menighetsrådet gikk så sterkt inn for ham at de enstemmig kun innstilte ham, ingen andre. Øyestad herredsstyre engasjerte seg også i saken, og gikk enstemmig inn for at Strandskogen måtte bli utnevnt.³⁵⁹ Likevel ble en annen søker ansatt. Dette kan sees som et eksempel på den normaliseringen av statskirken jeg har nevnt. Departementet styrte slik det hadde gjort før krigen, og innsats i kirkekampen gjorde ikke automatisk utslag ved utnevnelser.³⁶⁰ At Strandskogen ikke fikk embetet som sokneprest da det ble besatt i 1946, gjorde at han heller ikke i fredstid fikk anledning til å være det samlende symbol han, med bakgrunn i hans innsats i kirkekampen, kunne ha blitt. Reaksjonene i

³⁵⁶ Brev til Kirkedepartementet fra Øyestad herredsstyre 17.11.45. Prosten i Arendal: Kopibok 1943-1945.

³⁵⁷ Tilføyd på Kirkelig statistikk for 1945. Prosten i Arendal.

³⁵⁸ Dette i motsetning til tidligere vekkelse, som stort sett fant sted innenfor folkekirken. Jfr. Terje Ellingsen: ”Den alt overveiende del av vekkelsene bryter derfor heller ikke ut av lutherdommen og folkekirken, men finner sin plass her og antar former som nettopp forutsetter folkekirken.” Ugelvik Larsen og Montgomery (red.) 1982,29. Arendal by hadde derimot lenge hatt et sterkt innslag av frimenigheter.

³⁵⁹ Brev fra Øyestad herredsstyre til Kirkedepartementet 17.11.45. Prosten i Arendal.

³⁶⁰ To hensyn som kunne komme i konflikt med hverandre, var at mange prester ønsket å flytte på seg etter at de i flere år ikke hadde kunnet søke nytt embete, mens menighetene ofte ønsket en prest de kjente. Det var mange konstituerte prester i tiden etter frigjøringen, og skulle de få forrang, kunne det gå ut over eksterne søkere. Problemstillingen berøres av biskop Maroni og prost Løken i deres korrespondanse i 1945-46.

menigheten var sterke, og derfor fikk man i 1946 en ny strid. I et siste forsøk på likevel å få Strandskogen, henstilte menighetsrådet til den nyutnevnte soknepresten, Egil Fladmark, om å søke seg fritatt for å overta embetet. Da dette ikke førte fram, vedtok menighetsrådet å legge ned sine verv fra det tidspunkt Strandskogen sluttet i menigheten. Strandskogen var nok dypt skuffet over ikke å bli utnevnt, men han medvirket sammen med biskop Maroni, som reiste i ens ærend til Øyestad for å delta på et menighetsrådsmøte, til at menighetsrådets vedtak ble omgjort.³⁶¹ Fladmark var imidlertid ikke lenge i menigheten før han vant folks tillit. Han ble en godt likt prest, som var i Øyestad i hele 30 år, til han fylte 70 år i 1976. Slik ble det endelig ro rundt stillingen som sokneprest i Øyestad. Strandskogen ble i 1947 utnevnt til sokneprest i Holt, og også han ble i stillingen helt til han nådde aldersgrensen, det vil si i 1973. Strandskogen døde, som den siste av hovedaktørene i kirkekampen i Øyestad, i 1992.

8. Noen avsluttende konklusjoner

De to sidene – NS-kirken og motstandskirken – hadde, som eksemplene fra kirkekampen i Øyestad viser, helt motsatte oppfatninger av virkeligheten. Ordet legitimitet kan brukes som et stikkord her. I motstandskirkens øyne representerte de den virkelige norske kirke, som midlertidig hadde brutt med staten. I NS-kirkens øyne var dette bruddet illegitimt, og motstandsprestenes aksjoner representerte ulovlig streik og sabotasje.

NS-kirken hadde aldri noen sjanse til å lykkes. Kampen for en kirke som var lojal mot NS-styret var i virkeligheten tapt i og med embetsnedleggelsene i påsken 1942. Det at nesten ingen prester gjenopptok embetene etter truslene som fulgte, burde gjort dette tydelig nok for dem som ville innse det.

Å utnevne NS-vennlige biskoper uten presteskapets tillit, og å sende NS-vennlige prester som var uønsket i menighetene, var trekk som var dømt til å mislykkes. Alle visste om en ny prest representerte motstandskirken, som de aller fleste regnet som den virkelige norske kirke, eller om han var sendt menigheten fra NS-kirkestyret. Derfor hadde den sistnevnte gruppen ingen sjanse. Det gjaldt uansett om de var teologisk utdannet og ordinert før krigen, eller om de som Rabben var lekmenn ordinert av NS-kirken, og det gjaldt uansett personlige egenskaper.

Rabben var dømt til nederlag fra første stund. Tross sine forsikringer om at han forkynte det gode, gamle evangeliet, hadde han i realiteten ingen sjanse til å vinne menighetens tillit. Derimot hadde han rikelig anledning til å gjøre forholdet verre – noe han utvilsomt gjorde.

³⁶¹ Brev fra Øyestad menighetsråd 4.9.46, 11.10.46 og 30.11.46. Prosten i Arendal. Kopibok.

Kanskje han ikke var noen utpreget vanskelig person i utgangspunktet, men hans konsekvente og kompromissløse støtte til NS- synet førte ham inn i konflikter med Strandskogen, med andre motstandsprester og med klokkerne, og disse ble som følge av dette rammet av NS-styrets sanksjoner. I tillegg kom Rabben i direkte konflikt også med vanlige menighetslemmer i forbindelse med begravelser. Maktgrep som Rabben trodde skulle skaffe ham respekt og arbeidsro, bidro bare til å øke motsetningene.

Kirkekamplitteraturen beretter ofte om så å si tomme kirker i menigheter med NS-prest. Det mest berømte bildet fra kirkekampen viser en NS-prest som forretter gudstjeneste for kun en tilhører.³⁶² Øyestad var derfor etter alt å dømme representativ for menigheter med NS-prest. Kirkekampen i Øyestad er derfor etter min mening godt egnet som eksempel på hvor det store flertallet av kirkens medlemmer, og dermed det norske folk, stod under okkupasjonen, særlig fra og med 1942. Det er naturligvis riktig at det kun var et lite mindretall som var aktive motstandsfolk i den betydningen vi vanligvis legger i ordet. Det er også riktig at tallet på NS-medlemmer var langt større enn den lille klikken mange forestilte seg både under og etter okkupasjonen, og at ikke så få var lojale mot NS-styret uten å være partimedlemmer.³⁶³ Likevel viser den nær totale boikotten av NS-presten Rabben når det gjelder dåp, konfirmasjon og vielser hvordan det store flertallet så på NS-styret. At Rabben nok fikk forrette flere begravelser enn andre kirkelige handlinger, viser bare at han i motsetning til ved dåp, konfirmasjon og vielse hadde et maktmiddel; at han hadde kontrollen med kirkegårdene. Når folk kunne velge selv, med begrenset risiko, var det ingen tvil om at sympatien hos de aller fleste lå på motstandssiden og ikke hos NS. Selv med den risikoen som lå i at Rabben kunne dukke opp og forlange å få utføre jordpåkastelse, valgte de aller fleste å prøve å unngå NS-prestens medvirkning også ved begravelser.

At det kunne være et element av sosialt press mot folk som var usikre i sin holdning³⁶⁴, rokker ikke ved hovedbildet. Å tilskrive det NS-folk kalte kirkestreiken en enkeltperson som Berggrav, eller som Rabben å tilskrive motstanden han møtte i Øyestad enkeltpersoner som Landmark og Løvdal, faller på sin egen urimelighet. I det hele tatt blir en slått over mangelen

³⁶² Gjengitt hos bl.a. Berg 1999,147 og Nøkleby 1986,53.

³⁶³ Dette begrensede arbeidet alene har gitt meg kjennskap til flere personer som utvilsomt har stått på NS-siden, uten at de har vært innmeldt i partiet. Haug var ikke NS-medlem, men stod utvetydig på NS-kirkens side. Heller ikke Rabben meldte seg inn før etter at han var kommet til Øyestad. I tillegg kommer de som var mer passivt lojale.

³⁶⁴ Rabben nevner i en innberetning til Zwilgmeyer 3.7.44 at et ektepar han har viet, sa at de gjerne ville høre ham, men at de har holdt seg borte, etter at en av bryllupsgjestene sa: "Nei, det må De ikke." Øyestad prestearkiv.

på realitetsorientering i NS-kirken og i NS-kretser for øvrig. Dette kan forklares med den isolasjonen de opplevde da de hadde tatt valg som førte dem i opposisjon til den overveiende delen av folket. Det kunne dreie seg om en hel serie med valg, der det ene førte til det andre. For å ta Rabben som eksempel: Han valgte NS` side, og meldte seg etter hvert inn i partiet. Han brøt med pinsebevegelsen og stilte seg til disposisjon for den NS-kontrollerte statskirken, ved å la seg ordinere til prest av NS-biskopen Frøyland. Han lot seg utnevne til tre prestestillinger, og var alle tre steder uønsket av menigheten. Han støttet helherttet NS-politikken, overfor kirken og ellers, og brukte NS-statens maktmidler mot den kirkelige motstanden. Det er også grunn til å tro at han ville ha støttet enda sterkere maktmidler hvis NS hadde stått sterkere.

NS-folkene måtte rettferdiggjøre overfor seg selv og andre det de aller fleste anså som landssvik. Utgangspunktet for mange av dem må ha vært troen på tysk seier i krigen, i tillegg til sympatien med den nasjonalsosialistiske ideologien. Hva ville ha skjedd med tysk seier? Det vil føre for langt å gå særlig mye inn på dette kontrafaktiske spørsmålet, men trolig ville det da ha blitt langt hardere å fortsette den kirkelige motstandskampen. En ville ha kommet i en tilsvarende situasjon som tyske opposisjonelle kirkeledere, og risikoen ville blitt langt større. At dette ikke skjedde, må likevel ikke skygges for det motet kirkens folk viste i en kamp som ingen i 1941 eller 1942 visste hvor ville ende.³⁶⁵

³⁶⁵ I vurderingen av kirkekampen må det trekkes fram at den startet såpass tidlig, og at utfallet av krigen på ingen måte var gitt da embetsnedleggelsene skjedde. Austad skriver: "Vi skal også være oppmerksom på at prestene måtte treffe sin avgjørelse på et tidspunkt da Det tredje rike fremdeles var på offensiven." Ugelvik Larsen/Montgomery 1982,349.

9. Kilder

I. Arkivmateriale:

1. Øyestad preste - og menighetskontor:

Kirkebok 1933-1944

Kirkebok 1944-1954

2. Statsarkivet i Kristiansand:

a. Øyestad prestearkiv

0005 A I-5 Kopibok 1935-1948

0009 AII-9 Brevjournal 1935-1962

0007 BI-7 Korrespondanse (journalsaker) 1937-1941

0008 BI-8 Korrespondanse (journalsaker) 1942-1945

0002 A-VI-16 Dagsregister 1933-1955

b. Biskopen i Agder/Skien

0002 E-81-journalsaker 1941-1942

E-82-journalsaker 1942-1945

Biskopen i Skien:

Kopibok 1942-1945

Journalsaker 1942, 1943, 1944-1945

c. Prosten i Arendal

0002 A-I-2 Kopibok 1918-1951

0003 A-I-3 Kopibok 1943-1945

0004 B-I-4 Innkomne brev 1925-1951

3. Riksarkivet:

Landssviksaker:

Follo politikammer dom 9/45 – Lars Rabben

Rogaland og stavanger politikammer sak 278- Jakob Almarinius Kristensen Haug

Arendal politikammer anr. 517/45 – Charles Henry Tottie Ring

Oslo politikammer dom 4124- Ludvig Daae Zwiilmeyer

II. Aviser:

Agderposten, 1942-46.

” 20.5.94: ”Organist for livet”.

” 4.10.02: ”Nazipresten Rabben hadde bare fire tilhørere”

Vestlandske Tidende 1942

Aftenposten 6.10 og 10.10.61

III. Litteratur:

Austad, Torleiv 1974. Kirkens Grunn. Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-45. Oslo. Luther forlag.

Austad, Torleiv 2005. Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940-45 med innledninger og kommentarer. Kristiansand. Høyskoleforlaget.

Berg, Pål A. 1999. Kirke i krig. Den norske kirke under 2.verdenskrig 1940-45. Oslo. Genesis.

Carlsen, Ingvald B. 1945. Kirkefronten i Norge under okkupasjonen 1940-1945. Oslo. Aschehoug.

Christie, H.C. 1945. Den norske kirke i kamp. Oslo. Land og Kirke.

Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvat og Guri Hjeltnes 1990. Den norske nasjonalsosialismen. Oslo. Pax forlag.

Dannevig, Birger 1985. Arendalsregionens krigshistorie. Kolbjørnsvik. Leif-Tore Langemyr forlag.

Ellingsen, Gunnar 1986. Kirkekampen i Arendal. Trefoldighet menighet 1940-45. Spesialavhandling i kirkehistorie, Menighetsfakultetet vår 1986.

Hagen, Ingar 1967. Den norske kirke i storm. Lunde.

Karsrud, Ravn K. 1980. "Sin kirke forrådte de i sin nød..."den geistlige minoritet 1942-1945 – en bakgrunnsundersøkelse. Spesialavhandling i kirkehistorie, Menighetsfakultetet vår 1980.

Kasbo, Trond 2007. Kirke under solkorset. Borg bispedømme 1942-1945. I: Sarpsborg Rotary. Månedsbrev januar 2007.

Kirkekampen på Kampen. Artikkel i Kirke og Kultur 50, 1945.

Larsen, Stein Ugelvik og Ingun Montgomery (red.) 1982. Kirken, krisen og krigen. Universitetsforlaget.

Myrdal, Arne J. 1984. Øyestad historie. Bind 3. Lunderød. Historieforlaget v/Arne J. Myrdal.

Nøkleby, Berit 1986. Holdningskamp. Bind 4 i Magne Skodvin (hovedred.): Norge i krig. Fremmedåk og holdningskamp 1940-1945. Oslo. Aschehoug.

Oftestad, Bernt T. 2001. Landssvikoppgjøret med NS-prestene. Kronikk i Aftenposten 5.11.01.

Oftestad, Bernt T. Landssvikoppgjøret med prestene i Den norske kirke. <http://gethome.no/berntt/nazi.htm>. Nedlastet 20.9.10.

Rabben, Lars 1951. Til venner i Oslo og omegn.(antakelig fra "8.mai") www.sno.no/applications/DocumentLibraryManager/...1951_11_4b.pdf

Rimstad, Lødve (red.) 1984. Bjorbekk kirke 1884-1984. Arendal. Utgitt av Øyestad menighetsråd.

Ruud, Erling 1951. Tromøy kirke. Arendal. Utgitt av Tromøy menighetsråd.

Schubeler, Ludwig 1945. Kirkekampen slik jeg så den. Oslo. Lutherstiftelsens forlag.

Strandskogen, Knut 1946. Kirkestriden i Øyestad høsten 1942, slik jeg opplevde den. (maskinskrevet manuskript, senere trykt i Øyestad historielags årsskrift Hilsen fra Øyestad, 1991, under tittelen Kirkestriden i Øyestad under andre verdenskrig.)

Støylen, Kaare 1984. Vår kirke i sør. Christianssands stift – Agder bispedømme 1684-1984. Kristiansand. Utgitt av Agder bispedømmeråd.

Vevstad, Andreas 1992. Øyestad 1838-1991. Den kommunale virksomheten i Øyestads "selvstendige" periode. Arendal. Utgitt av Øyestad historielag i samråd med Øyestad kommune.

Wisløff, Carl Fr. 1971. Norsk kirkehistorie. Bind 3. Oslo. Lutherstiftelsens forlag.

IV. Muntlig kilde

Edle Brune, Bjorbekk

10 Takk

Professor Gunnar Heiene, min veileder

Øyestad preste- og menighetskontor v/ sokneprest Jens Johannessen og menighetssekretær

Oslaug H. Bergland

Statsarkivet i Kristiansand, v/ Kjell J. Bråstad

Riksarkivet v/Leif Thingsrud

Arendal bibliotek

Edle Brune

Inger Bjørndal Hjellset

